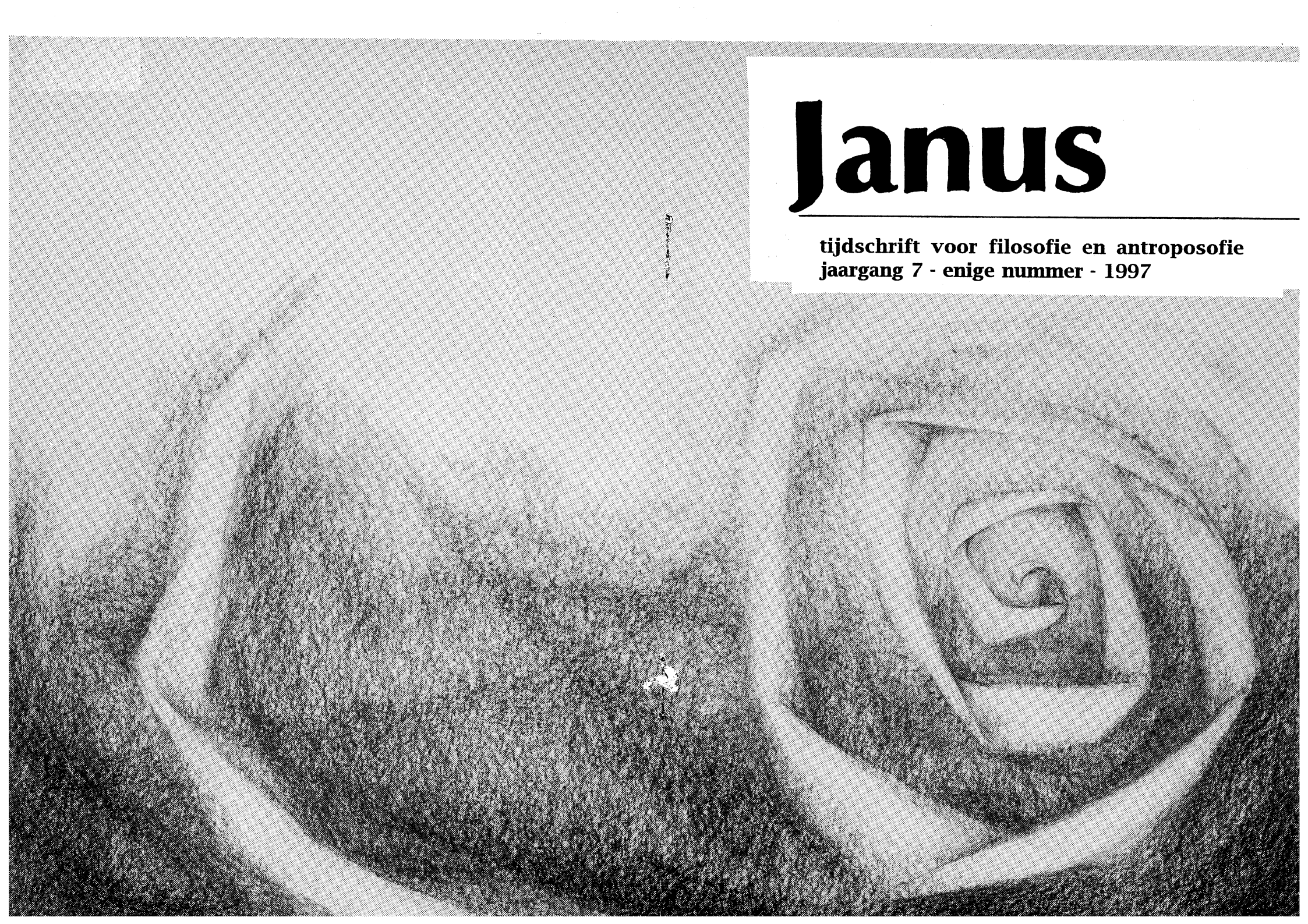

Janus

tijdschrift voor filosofie en antroposofie
jaargang 7 - enige nummer - 1997

1000

1

2

3

4

INHOUD
JANUS, 7e jaargang, enige nummer

Ten Geleide door de <i>redactie</i>	2
Rationalisme, wereldbeschouwing in het teken van de stier door: <i>Jelle van der Schuit</i>	4
Gedicht verzorgd door: <i>Herman Bloedjes</i>	25
Tekstfragment behorende bij de wereldbeschouwing van het <i>rationalisme</i> door : keuze en vertaling: <i>Rembert Amons</i>	28
"We moeten organisch leren denken" Interview met Frank Teichmann interviewer: <i>Pim Blomaard</i>	32
Massimo Scaligero's "La logika contro L'uomo" Boekbespreking door: <i>Rembert Amons</i>	36
De taalzin in het licht van de nieuwste onderzoeksgegevens. Verslag van een voordracht gehouden door <i>Peter Lutzker</i> op 10 mei 1997 in Dornach in het kader van het seminar "Philosophie, Sinneslehre und Anthroposophie" aan de hand van zijn boek "Der Sprachsin" (Verlag Freies Geistesleben, Stuttgart 1996) door: <i>Jaap Schippers</i>	40
Colofon	46

Ten geleide

Tot onze grote vreugde is het gelukt JANUS wederom te doen verschijnen. Begin dit jaar moest de hoofdredacteur Jelle van der Schuit om persoonlijke redenen het redacteurschap neerleggen. Daarmee verloor het tijdschrift JANUS de basis van zijn bestaan. Jelle van der Schuit heeft vanaf het eerste nummer met niet aflatende inzet voor zowel de inhoud als de productie borg gestaan. Hij was de spil die alles draaiende hield. Vanaf deze plek wil ik hem zeer hartelijk danken voor de inzet en de trouw waarmee hij dit tijdschrift heeft gediend. Door hem is het een blad geworden waar de lezers naar uitzien.

Gelukkig heeft Jelle van der Schuit toegezegd zijn reeks over de twaalf wereld beschouwingen af te maken, daarmee voorlopig weer het leeuwedeel van de inhoud voor zijn rekening nemend. Zijn (inmiddels tiende) bijdrage in dit nummer gaat over het rationalisme, een zeer bekende en geliefde wereldbeschouwing. De wereld wordt door de rationalist als een samenhangend geheel beleefd, doordrongen van zinvolle verbanden. Daarmee wordt een bij uitstek filosofische behoefte aan eenheid bevredigd. Jelle van der Schuit legt uit hoe de rationalist zich tot de wereld verhoudt, plaatst het rationalisme in het jaarverloop en in de kring van de twaalf wereldbeschouwingen. Als voorbeeld van een rationalist is de Duitse denker Herder gekozen, uit wiens werk een treffend fragment is vertaald.

In dit nummer van JANUS staat verder een interview met de kunsthistoricus Frank Teichmann. Aanleiding is diens recente boek over De filosofie van de vrijheid van Rudolf Steiner. Over deze Filosofie van de vrijheid heeft Steiner gezegd dat het een organisch gecomponeerd boek is waarvan alle onderdelen dan ook niet verwisseld kunnen worden. Frank Teichmann vertelt hoe hij zich in de compositie van dat boek heeft verdiept en tot welke resultaten hij kwam.

Nieuw in JANUS is de rubriek 'Het Gedicht'. Herman Bloedjes zal in ieder nummer een gedicht voor u uitkiezen dat enigermate past bij de inhoud van de andere artikelen. De interpretatie die hij er aan geeft zal het gedicht geen Heideggeriaans geweld aan doen, maar er toch een beschouwelijke blik op werpen.

Tenslotte de boekbespreking. Passend bij het thema van het rationalisme is de logica. De logica biedt houvast aan ons denken, maar ze kan ons denken omgekeerd ook aan zich binden. Systeemdwang is een negatief gevolg daarvan. Hoe kun je logisch denken zonder onvrij te worden? De Italiaanse filosoof Massimo Scaligero schreef er een boek over. Rembert Amons las het in de Duitse vertaling en recenseerde het voor JANUS.

De andere boekbespreking gaat over de taalzin. Jaap Schippers hoorde de linguïst Peter Lutzker over diens onderzoekingen vertellen en las daarna diens boek over de taalverwerving. Het interessante van dit boek is ook dat het op bijzondere experimenten en observaties is gebaseerd. Ook daarover wordt in deze recensie bericht.

COLOFON

JANUS

tijdschrift voor filosofie en antroposofie
7e jaargang , enige nummer
verschijnt vanaf 8e jaargang weer 2x per jaar

REDACTIE

Rembert Amons
Herman Bloedjes
Pim Blomaard
Ad Tiemens

REDACTIEADRES

JANUS
Witte de withstraat 17
6712 HA Ede

ABONNEMENTEN

Dit eerste nummer van de 7e jaargang is tevens het laatste. Het abonnementsgeld hiervoor bedraagt 7,50 gulden. De 8e jaargang zal wederom uit twee nummers bestaan, het juni- en het decembernummer. Wegens de stijgende portokosten en de nieuwe produktielijn zal het abonnementsgeld met 2 gulden verhoogd worden tot 17,- voor twee nummers
Het gironummer is: 2741887 ..ten name van JANUS

LOSSE NUMMERS

de prijs van een nummer van janus in de
losse verkoop bedraagt f 9,00
er zijn nog (beperkt) oude nummers verkrijgbaar

VORMGEVING

omslagontwerp:
Anita Lennaerts

CORRECTIE

Mechteld Camman

Wij wensen u veel leesplezier toe,

de redactie,

Rembert Amons
Herman Bloedjes
Pim Blomaard
Ad Tiemens

TAURUS. sterrenbeeld van de stier uit de Aratea
(ca. 830-40)

RATIONALISME

Wereldbeschouwing in het teken van de stier

door Jelle van der Schuit

Inleiding

Onderstaande beschouwing is gewijd aan het rationalisme, één van de twaalf wereldbeschouwingen die door Rudolf Steiner zijn onderkend. Eerst volgt een samenvatting van de inhoud.

Begonnen wordt met de passage waarin Steiner deze fundamentele beschouwingswijze inleidt. Het rationalisme wordt vervolgens verder uitgewerkt. Allereerst wordt ingegaan op traditionele opvattingen van rationalisme. Dit betreft binnen de kennistheorie het gezichtspunt dat het verstand de enige kennisbron is. Binnen de wetenschapsleer wordt rationalisme wel gehanteerd om daarmee het standpunt aan te duiden dat wetenschap het pad van de rede moet bewandelen en niet mag afgaan op ongefundeerde, willekeurige invallen.

Vervolgens wordt het rationalisme in de zin van Steiner onderzocht. Het blijkt hierbij te gaan om een beschouwingswijze die de wereld opvat als een levende orde, als een samenhangend geheel waarin ideeën leven. Levende ideeën liggen ten grondslag aan alles wat in ontwikkeling is: zij ordenen het wereldal. Plant, dier en mens worden uit de sfeer van deze beginselen gevormd. De mens heeft behalve als levend organisme ook nog op een geheel andere wijze met deze vormkrachten te maken. Hij is namelijk als enige wezen op aarde in staat om de in de wereld werkzame orde via begrippen en ideeën te begrijpen. In de denkwereld doen de ideeën zich voor als verstilde, in zichzelf rustende vormen. Dat stelt de mens in staat om vrij te beschikken over de ordenende capaciteit van de ideeën. Hij wordt daarbij niet gehinderd door het krachten spel dat deze ideeën in de wereld tentoonspreiden.

Het denkvermogen van de mens houdt nauw verband met zijn taalvermogen. Rede heeft niet alleen betrekking op ons verstand maar ook op onze spreekvaardigheid. De mens kan zich verstaanbaar maken via het woord. Met het woord maakt de mens gebruik van een wereld van zinvolle klanken. Taal berust op een zeer complex systeem van klanken en betekenissen. Dat bepaalde woorden voor bepaalde begrippen staan kan niet alleen maar afgedaan worden als resultaat van conventies. Het gezichtspunt wordt naar voren gebracht dat de woorden in een taal voor een belangrijk deel zinvol samenhangen met de kwaliteiten van de klanken waaruit ze zijn samengesteld. De mens heeft deze klankelementen weliswaar niet bewust gekozen, maar wordt hierin onbewust bijgestaan door een hoger geestelijk wezen, een taalgeest. In het woord klinken eigenlijk de scheppende krachten van de wereld door. Anderzijds kan men de scheppende krachten van de wereld zelf opvatten als een wereldwoord: een woord dat via de wereld tot de mens gesproken wordt.

Het rationalisme is gekoppeld aan het dierenriembeeld van de *stier*. In dit

hun integratievermogen werden behandeld, dan bereikte men enorme vooruitgang bij de overwinning van hun taalmoeilijkheden, wanneer men ze urenlang liet schommelen of klauteren, zonder dat specifieke taal- of spreekoefeningen werden gedaan. Hetzelfde effect werd bereikt bij leesproblemen. Volgens Ayres is het ontbreken van een normaal functionerende sensorische integratie de oorzaak van veel problemen op school, in het bijzonder van leeszwakten. Daarom is zij beslist tegen een te vroeg leren van cognitieve vaardigheden zoals lezen en schrijven. Daar taal en spraakvermogen op talrijke integratie processen van zintuiglijke waarneming berusten, zijn ze bijzonder geschikt vertragingen in de ontwikkeling aan te duiden, wanneer er een onregelmatigheid bij processen van de zintuiglijke waarneming optreedt. Pogingen om spraakstoornissen op het intellectuele vlak te behandelen zijn van het begin af tot mislukken gedoemd en vergroten het probleem zelfs.

Bij de z.g. "wolfskinderen" die tijdens de kinderjaren geen menselijk contact hadden, zijn de beide specifiek menselijke karakteristieken, het rechte lopen en de taal, volkomen verstoord. Uit onze tijd is het meisje Genie bekend dat in bijna volledige isolatie opgroeide in een kamer geketend, en op haar dertiende jaar ontdekt werd. Zij liep in een soort hazegang, kon niet klauteren of springen, was praktisch niet in staat te spreken en te begrijpen. Ze kon alleen "stop it" en "no more" zeggen. Na jarenlange intensieve bemoeiingen bereikte ze op semantisch gebied aanzienlijke vooruitgang, ze leerde 200 woorden, maar in syntaxis en grammatica werd geen vooruitgang geboekt.

Tijdens haar kinderjaren, de eenmalige unieke periode van de optimale fysiologische, neurologische en psychische plasticiteit, kon zich geen "Sprachsinn" ontwikkelen. Haar aangeboren linguïstisch- kinetisch potentieel was in de isolatie verdwenen zegt Lutzker. Onverbidde werd het leren van syntaxis, de betekenis die in de zinsbouw ligt, daardoor onmogelijk.

Samenvattend is de opvatting van Lutzker:

De waarneming vormt het orgaan van de taalzin tot het zesde `a zevende levensjaar. Het vermogen van het kind om taal aan te leren berust op:

- 1 - De nabootsing door de toehoorder van de micro-kinetische bewegingen van de spreker, met een vertraging van 50 milliseconden (interactional synchrony : "to entrain").
- 2 - Het vermogen eenheid aan te brengen in de waarneming door verschillende zintuigen.
- 3 - De plasticiteit van het zenuwstelsel bij het kind.

onbewust te begrijpen. Dit vermogen van het directe begrijpen van dat wat wordt bedoeld, veronderstelt een graad van tijdintegratie die met de directe waarneming van een muzikale frase vergelijkbaar is. In deze inval van de geest waar het complete, het gehele, verschijnt in de fractie van een seconde, berusten de unieke mogelijkheden van de menselijke creativiteit. Dit is een geestelijke potentie waarmee we op een geheimzinnige wijze steeds verbonden zijn: "Het einde gaat het begin vooraf". Het unieke verloop in de tijd dat daardoor wordt weerspiegeld, werpt een licht op de eigenlijke grondslag van ons vermogen taal te begrijpen en te gebruiken. In overeenstemming hiermee geldt dit deels als grondslag voor het verwerven van de moedertaal.

Door de zintuigen komen geen "gegevens" binnen, die het kind denkend omvormt tot informatie van de buitenwereld om te "kennen", maar de zintuiglijke kwaliteiten zijn vormende krachten voor het organisme van het kind, die niet als laatste zijn zintuigorganen tot functie-rijpheid brengen. In zoverre heeft de zintuiglijke omgeving van het kleine kind een geheel andere betekenis dan voor ons. In het verloop van de ontwikkeling van het gebied van de mond moeten tong, kaak, wangen lippen en borstkas op heel andere wijze bewegen. Eerst door dit proces vormen de eigenlijke organen zich.

Juist de door de natuur gegeven ontbrekende specialisering van deze structuren maakt haar vorming door het spreken mogelijk en daarmee tenslotte een gearticuleerde taal. Zoals bij het recht op gaan staan, ontstaat ook hier een gemetamorfoseerde organisatie. Weer is het het kind dat in zijn pogen deze spraakorganen vormt. Bij zijn worstelen om het juiste articuleren wordt het kind door zijn handen belangrijk ondersteund.

Er schijnt een groot aantal momenten in de ontwikkeling van het kind te bestaan, waarin de vorming van specifieke organen of functies van een "tijdgebonden vormbaarheid" en de noodzakelijke stimulans afhangt. Wordt het niet op het goede tijdstip aan de noodzakelijke prikkel blootgesteld, dan is er later weinig of geen gelegenheid deze organen of functies op vergelijkbaar effectieve wijze vorm te geven. Het begrip van een "kritisch tijdstip" is een wezenlijk principe in de ontwikkeling van een kind.

Bij gedragsstoornissen zoals autisme, de ziekte van Parkinson, schizofrenie, dyslexie en stotteren is er een asynchronie zowel bij de reactie op de eigen stem als bij de entrainment-reactie op de spraak van anderen. De reactie vindt vertraagd plaats, er is een na-ijling ten opzichte van een normale reactie. Wordt een film van een autistisch kind zodanig versneld afgedraaid, dat de na-ijling wordt gecompenseerd, dan lijkt het alsof het kind synchroon reageert, het vertoont in de versnelde film een normaal gedrag. De lengteduur van de na-ijling is bij een bepaalde patiënt constant, kan bij verschillende personen verschillend zijn, maar wijst op een ritmische organisatie in de storing van de functie. Deze organisatie binnen de desorganisatie is opvallend. Het is een bevestiging van de fundamenteel ritmische organisatie van de entrainment-reactie op taal.

Storingen in de evenwichtszin hebben directe uitwerking op het gebruik en het begrijpen van taal. Wanneer kinderen wegens evenwichtsstoornissen of storingen van

verband wordt allereerst nagegaan hoe de samenhang is met de periode van het jaar waarmee dit dierenriembeeld volgens de astrologische traditie verbonden is. Deze periode valt in het midden van de lente, de tijd waarin de scheppende krachten van de wereld zeer intensief te beleven zijn.

Tevens wordt onderzocht in hoeverre het dierenriembeeld van de stier aansluit bij de grondhouding van het rationalisme. Runderen zijn dieren die van een enorme vitaliteit vervuld zijn. Zij zijn krachtige bondgenoten van de levende orde van de schepping.

In een volgend gedeelte wordt de positie van het rationalisme in de kring der wereldbeschouwingen nader bekeken, waarbij de aandacht zich vooral richt op de verhouding met de naburige wereldbeschouwingen (het mathematisisme en het idealisme) en de verhouding met de tegenoverliggende wereldbeschouwing (het dynamisme).

In de zielebeschouwingsstemming van de *mystiek* (in samenhang met de planeetsfeer van de Venus) staat de innerlijke overgave aan het hogere centraal. Deze stemming blijkt goed aan te sluiten bij het rationalisme. De levende orde van de werkelijkheid is slechts op het spoor te komen vanuit een houding waarbij het andere spreekt en het eigene zwijgt.

Van de tien categorieën van Aristoteles kan de categorie van de *kwaliteit* in verband worden gebracht met het rationalisme. De rationalist respecteert immers bovenal het levende en bewegende gehalte van de werkelijkheid.

Vervolgens worden vanuit de geschiedenis van de filosofie enkele voorbeelden van het rationalisme gegeven. Daarbij wordt allereerst speciale aandacht geschonken aan de zogenoemde *logos-leer*. De logos is de levende orde die zowel vruchtbaar werkzaam is in de wereld als in de mens. Deze leer is als eerste uitgesproken door Heraclitus. Ook de Stoïcijnen hebben zich met deze opvatting verbonden. Deze leer is ook opgenomen in het christelijk denken. Daarbij is de logos geïndividualiseerd tot het Christus-wezen. Het beeld van de levende natuur is geleidelijk steeds meer op de achtergrond komen te staan en zo kwam er ook een einde aan het logos-denken. De ontwikkeling van de mensheid ging in de richting van het abstracte denken, waarin het levende gehalte van de wereld niet meer tot zijn recht komt. Dit denken leent zich bij uitstek voor het kennen van de dode natuur. Inmiddels is de mens weer zover dat hij zijn denken via gemoedskrachten innerlijk kan versterken en verlevendigen. Daarmee kan het weer een toegang krijgen tot de levende ideeën van de werkelijkheid. In de nieuwere tijd treffen we voorbeelden van rationalisten aan in de Duitse Verlichting (18^e eeuw). Zo kan onder meer de filosoof Herder als een treffende representant van het rationalisme worden beschouwd. Ook Goethe en Steiner zullen in dit verband worden genoemd.

Besloten wordt met een bespreking van de strofe die Steiner in zijn spreuk over de twaalf stemmingen heeft gewijd aan het dierenriembeeld van de stier.

Rudolf Steiner over het rationalisme

In zijn introductie van de verschillende wereldbeschouwingen bespreekt Rudolf Steiner de twee wereldbeschouwingen die de overgang vormen van het materialisme naar het idealisme. Nadat daarbij eerst het mathematisisme aan de

orde is gesteld, komt vervolgens het rationalisme aan bod¹: "Het is mogelijk dat iemand nadenkt en dan, nadat hij mathematisist is geweest, bij zichzelf zegt: dat kan geen bijgeloof zijn, dat de blauwe kleur zo en zoveel trillingen telt. De wereld is nu eenmaal toch mathematisch geordend. Waarom zouden er, aangezien er mathematische ideeën in de wereld zijn verwerkelijkt, ook niet andere ideeën in de wereld zijn verwerkelijkt? Zo iemand neemt aan: er leven toch ideeën in de wereld. Maar hij laat slechts die ideeën gelden die hij aantreft, niet zulke ideeën die hij van binnenuit bijvoorbeeld als een of andere intuïtie of inspiratie zou opvatten, maar slechts die welke hij aan de uiterlijke zintuiglijk-reële dingen afleest. Zo'n mens wordt rationalist en zijn wereldbeschouwing is *rationalisme*. - Laat men bij de ideeën die men vindt, ook nog ideeën gelden die men uit het morele, uit het intellectuele haalt, dan is men reeds idealist. Zo loopt er een weg van het plumpe materialisme langs het mathematische en het rationalisme naar het idealisme."

Rationalisme in traditionele zin

Binnen de filosofie wordt de benaming rationalisme op verschillende wijzen gebruikt. Binnen de *kennis-theorie* staat rationalisme voor het standpunt dat kennis primair gebaseerd is op het rationele vermogen van de mens. De bron van de kennis wordt geplaatst in het verstand, de rede. Het latijnse woord *ratio* betekent onder meer: rede, denkvermogen. In dit verband staat het rationalisme tegenover het empirisme. Volgens het empirisme is kennis namelijk voornamelijk gebaseerd op de zintuiglijke ervaring en voegt het denken geen wezenlijke ingrediënten toe aan het waargenomen. De functie van het denken bestaat er vooral in de elementen van de waarneming met elkaar te combineren. De rationalist wijst er echter op dat bepaalde begrippen - zoals God, ziel, substantie - absoluut niet ontleend kunnen zijn aan de waarneming. De herkomst van deze begrippen moet daarom zijn oorsprong hebben in het verstand. Het denkvermogen van de mens is in staat om zich deze begrippen eigen te maken. De mogelijkheid tot het bedenken en actualiseren van deze begrippen is in ieder (gezond) mens aanwezig. Vaak spreekt de rationalist in dit verband van *aangeboren ideeën*: vanaf de geboorte zijn deze begrippen eigenlijk al in potentiële vorm aanwezig. Het is de rationalist duidelijk dat veel kennis helemaal niet afhankelijk is van de zintuiglijke ervaring. Neem bijvoorbeeld het kennisgebied van de wiskunde. Deze zuivere verstandskennis is voor hem de meest ideale en meest zekere vorm van kennis. De mogelijkheid van kennis die via de zintuigen verloopt laat hij meestal wel open, maar deze heeft in zijn ogen wel een lagere status. Voorbeelden van hier bedoelde kentheoretische rationalisten zijn *Descartes* en *Leibniz*.

Behalve in de kennisleer wordt de benaming rationalisme ook gebruikt in de *wetenschapsleer*. Het rationalisme staat dan voor het streven om in de wetenschap te werk te gaan volgens redelijke principes, vanuit begrijpelijke gronden en argumenten. De rationele werkwijze als voorwaarde voor

tijdorganisatie, die niet kan worden gelokaliseerd. De taal "zit" in het zenuwstelsel niet meer dan ze in de hersenen "zit". We hebben hier met de fysieke grondslag van immateriële verschijningen te maken, die alleen op een functioneel niveau kunnen worden begrepen. Analooog kan de fysieke, respectievelijk neurologische organisatie van taal niet gelokaliseerd, maar alleen als organisatie in de tijd worden gezien. Het is duidelijk geworden dat de zuigeling op taal als zodanig een entrainment-reactie toont, dus niet alleen op de stem van de moeder, en dat hetzelfde kind evengoed op een willekeurig andere taal reageert. Zo werd hetzelfde reactiepatroon bij Amerikaanse zuigelingen waargenomen, onafhankelijk ervan of ze nu op Engels of op Chinees reageerden. Zuigelingen geven de voorkeur aan correct gesynchroniseerde films. Hun onbehagen en verwarring wanneer lippen of ledematen zich een paar honderd milliseconden te vroeg of te laat bewegen, duiden erop hoe het van beslissend belang is dat taal als geheel wordt waargenomen.

De overlappende ordening van de kinetische reacties die in de film is vastgesteld, is een duidelijk voorbeeld van een niveau van taalverwerking, die van een ritmische organisatie afhangt. Ieder niveau heeft een bepaalde ordening, doch deze orde wordt door het naastliggende hogere niveau gecontroleerd en aangepast. Daar ieder niveau door het bovenliggende niveau wordt gedomineerd, zijn pogingen om elk niveau op zich te begrijpen absoluut tot mislukken gedoemd. De dynamiek van iedere menselijke communicatie berust op het aangeboren potentieel van de ritmische beweging. Haar totale organisatie berust eveneens op ritmische principes. De tijdcontext waarbinnen dit gebeurt is simultaan en meerdimensionaal. De beslissende rol die het bewustzijn bij dit proces speelt, is niet de controle of de invloed op deze processen, wat onmogelijk zou zijn, maar ligt in datgene wat tevoren plaats vindt. Op het ogenblik van de bewuste gedachte of de gewilde beweging neemt het individu de organisatie van de beweging weg, laat ze verdwijnen. In dit meetbare ogenblik bevindt zich een deel van het unieke menselijk vrijheidspotentieel.

Het menselijk vermogen in de tijd te integreren plaatst ons in de situatie, dat we op dit moment de muziek, de actuele toon die naar de volgende voert, ervaren, terwijl we gelijktijdig deze in de samenhang van het tevoren gehoorde invoegen. Deze synthese van verleden, heden en toekomst verschaft de basis voor de waarneming van muziek. We zullen zien dat dezelfde organiserende tijdvermogens voor de waarneming van taal vereist zijn. Tijdens het verloop van een gesprek is de tijd als het ware opgeheven, alle delen van het gesprokene gelden als gelijktijdig geuit. Dat is mogelijk omdat de mens het eerder gehoorde in het geheugen kan vasthouden en met het later komende verknopen. Onze waarneming van de betekenis gaat van het geheel uit en ziet pas achteraf de afzonderlijke componenten, die dit geheel vormen. Dit proces van de omkering van de voorwaartse beweging in de tijd bij de waarneming, heeft ook zijn analogie bij het tevoorschijn brengen van taal. Fascinerend zijn de fouten bij schrijven of spreken, die berusten op een vooruitlopen van dat wat later volgen moet. Bij het spreken met een ander, rijgen we niet eenvoudig het ene woord aan het andere om uit te drukken wat we bedoelen. Feitelijk zoeken we niet naar woorden of gebaren, ze verschijnen bij de communicatie vanzelf. Wanneer we in het omgekeerde geval iets begrijpen, is dit niet het resultaat ervan, dat we woord voor woord begrepen hebben en na opsomming van de woorden tot de betekenis doordringen. Bij het luisteren zijn we in staat de betekenis direct en

¹ In de tweede voordracht van de in 1914 gehouden cyclus «*Der menschliche und der kosmische Gedanke*», (GA 151).

waar te nemen, "Sprachsinn", is ons aangeboren; om te kunnen functioneren is een taalorganisatie nodig, een instrument, dat om zich te ontwikkelen de sensorische interactie met het beleven van taal nodig heeft. Deze interactie kan visueel, akoestisch, of een samenspel van verschillende zintuigen zijn.

De lichaamsbewegingen die met taal samenhangen (linguistisch-kinetisch gedrag) verlopen bij zelf-synchronie gelijktijdig met het spreken. Bij de interactionele synchronie vindt de reactie van de toehoorder op de woorden van de spreker met een tijdvertraging van 40 tot 50 milliseconden plaats, en sluit derhalve iedere vorm van bewuste reactie uit. Deze organisatie van kinetisch gedrag is bij pasgeborenen waargenomen en schijnt dus te zijn aangeboren. Verstoringen in de tijd van optreden van de reactie, een asynchronie bij de bewegingen van de proefpersoon als reactie op het continue spreken, werden bij personen gevonden met verschillende ziektebeelden als autisme, de ziekte van Parkinson en hersenverlamming.

Bij de micro-analyse van met hoge snelheid gemaakte geluidsfilmopnamen (30 en 48 beelden per seconde) wordt een seconde in 48 afzonderlijke beelden verdeeld, en ieder beeld apart of een groep van beelden bekeken. De geluidsband, de spraak, wordt in overeenstemming met de film verdeeld, en de lichaamsbeweging met het gesprokene vergeleken. Alle waargenomen bewegingen van het lichaam worden van beeld tot beeld zorgvuldig geanalyseerd.

Een voor de onderzoeker Condon zelf zeer belangrijk en verrassend resultaat in dit unieke onderzoek over de betrekking tussen gesproken taal en beweging, was de ontdekking dat er niet slechts een voortdurende en exacte coördinatie van de beweging van de spreker met zijn woorden bestaat, maar dat de toehoorder zich bijna even exact synchron op de gearticuleerde structuur van de woorden van de spreker beweegt als deze zelf. Condon zegt: "Als beeld gezien is het alsof het gehele lichaam van de toehoorder in precieze en vloeiende begeleiding op het gesprokene danst". Binnen 50 milliseconden spiegelt de gehele organisatie van de lichaamsreactie van de toehoorder zijn "entrainment" op de inkomende woorden weer. Met "to entrain" of "entrainment" wordt het directe reageren van het gehele beweeglijke fysieke organisme op gesproken geluiden of geruis aangeduid. Met elke geluidsverandering treden parallel verlopende bewegingen van de toehoorder op.

De waarneming van taal is vanuit dit gezichtspunt als zintuigproces te beschouwen. Als "orgaan" voor dit zintuig wordt het linguistisch-kinetisch potentieel van het gehele lichaam aangenomen.

Zowel zelf-synchronie als ook interactionele synchronie bevestigen de aanwezigheid van dit vermogen. Bij het bekijken van het micro-kinetisch gedrag worden de geïntegreerde bewegingspatronen, die de reactie op gesproken taal zijn, als een tijdorganisatie waarneembaar.

De kleinere eenheden op het micro-niveau van gedrag moeten alle gezien worden als deel van een grotere organisatie van simultane en elkaar overlappende patronen. De totale organisatie van het gedrag is aanwezig in alle afzonderlijke bewegingen.

De synchronie van de bewegingen omvat de gehele mens. Door middel van de film waarbij de tijd onder de loep wordt gelegd, kunnen we het vloeiende en de precisie in de interactie tussen mensen zien. We zien de handhaving van de geïntegreerde bewegingen in hun ruimtelijke dimensie, zichtbaar als behorend tot een

wetenschap staat hier tegenover irrationele methoden: methoden die de ratio loslaten en waarbij geen rechtvaardiging plaatsvindt voor het forum van de rede. Binnen de wetenschap worden ongefundeerde gezichtspunten niet geaccepteerd, men moet zich voortdurend rekenschap geven van de draagkracht van een theorie of handelswijze. Willekeur en persoonlijke motieven mogen nooit bepalend zijn voor het wetenschappelijk denken en doen. Een rationalist in deze methodische zin is bijvoorbeeld de wetenschapsfilosoof *Karl Popper*. Maar Popper is geen rationalist in de kentheoretische zin, want hij meent dat de meeste kennis niet alleen te danken is aan ons denkvermogen maar ook aan ons waarnemingsvermogen.

Het rationalisme in de zin van Steiner moet niet a priori gelijkgesteld worden met één van de twee hier besproken in de filosofie gebruikelijke varianten van rationalisme, het rationalisme van de kennisleer en van de wetenschapsleer. We willen er nu toe overgaan om in positieve zin kenmerken uit te werken van het rationalisme als één van de twaalf wereldbeschouwingen. De introductie van Steiner vormt hierbij het belangrijkste uitgangspunt.

Rationalisme: levende ideeën in de wereld

In de kring van de wereldbeschouwingen komt de rationalist naar voren als iemand wiens blik gevestigd is op de wereld om hem heen en die daarbij beseft dat deze wereld door en door vervuld is van *orde*. De orde die hij waarneemt blijft niet beperkt tot het stelsel van maat en getal, maar staat óók en vooral in het teken van niet mathematische, kwalitatief inhoudelijke aspecten. De wereld is niet alleen het product van een starre en onbeweeglijke orde volgens kwantitatieve wetmatigheden, maar vertoont ook zinvolle samenhangen van leven en beweeglijkheid. Een levende orde doortrekt de werkelijkheid. Deze levende verbanden en samenhangen fascineren de rationalist het meest: hij vat ze op met zijn denkvermogen in de vorm van begrippen en ideeën. De rationalist is er stellig van overtuigd dat de door hem gevatte ideeën betrekking hebben op levende factoren in de werkelijkheid en hij kan dan ook de uitspraak doen: "er *leven* toch ideeën in de wereld".

De rationalist in de zin van Steiner kijkt met een warme blik om zich heen en benoemt de kwaliteiten die hij gewaarwordt. Hij voelt zich in staat de wereld te doorgronden, omdat hij meent dat hij niet buiten de wereldorde staat, maar dat hij deze wereldorde kan terugvinden in de kosmos van zijn denken. Daarom heeft hij een groot vertrouwen in de draagkracht en reikwijdte van het menselijk denkvermogen. Maar hij weet dat de kennis die hij opdoet van de wereldorde niet alleen berust op zijn intellectuele vermogen. Om tot zulke kennis te komen is het noodzakelijk om denkkraft te verbinden met een sterke en zuivere opmerkingsgave, een krachtig en helder waarnemingsvermogen. Het gaat hier om een waarnemingsvermogen, dat voldoende ontvankelijk is voor de wereld, dat open staat voor het levende gehalte van de werkelijkheid en er innerlijk door bewogen wordt: gemoedskrachten moeten het denken versterken. Zo kan datgene wat in de wereld leeft ook door hem worden nabeleefd. De rationalist sympathiseert met de wereld om hem heen, met warme gevoelens ondergaat hij de schoonheid en de verhevenheid ervan. De rationalist in de zin van Steiner

kan daarom geen kille intellectueel zijn. Hij is vervuld van liefde en enthousiasme voor de door hem waargenomen scheppende wereldorde. In de mens komt deze wereldorde op innerlijke wijze tot openbaring. Daarom beschouwt hij de mens als een hoogstaand wezen binnen de orde van de schepping.

De rationalist is ervan overtuigd dat de mens een eenheid vormt met de natuur. Deze verbondenheid komt in de eerste plaats tot uitdrukking in het gegeven dat de mens een levend organisme is en in een voortdurende wisselwerking verkeert met de elementen van de natuur om hem heen, zoals dat ook bij planten en dieren het geval is. Ook in zijn innerlijk functioneren voelt de rationalist zich verbonden met de natuur. Als driftwezen kan hij de natuur sterk beleven in zijn lichamelijke behoeften. Daarin heeft de natuur een dwingende rol: ze wil haar orde opleggen. Maar de natuur eist de mens niet volledig voor zich op. De mens heeft namelijk in het denken een plaats waarin de orde van de natuur op een niet dwingende wijze aanwezig is, maar slechts optreedt in de vorm van verstilde, in zichzelf rustende begrippen en ideeën. De denksfeer heeft daarom de bijzondere kwaliteit dat het de mens vrijlaat om zelf ordenend op te treden aan de hand van de gegeven samenhangen van de ideeën. Voor de rationalist vormen deze begrippen en ideeën oorspronkelijke en zelfstandige gegevens van niet-zintuiglijke aard. Ze kunnen daarom niet aan de waarneming worden ontleend. Empirische begrippen zijn voor hem een onmogelijkheid: alle begrippen berusten op het denkvermogen. In dat opzicht zijn alle begrippen "aangeboren": het zijn pre-existente, potentiële ordeningseenheden uit de universele kosmos van het denken.

De samenhang van het denken met de levende orde van de natuur wordt verdiept door de antroposofische inzichten betreffende de ontwikkeling van het kind. De eerste fase van de menswording staat in het teken van de groei en opbouw van het fysieke lichaam. Dit wordt verzorgd door het *etherisch lichaam*². Ongeveer met het zevende jaar komt een deel van de etherkrachten ter beschikking van de innerlijke ontwikkeling van de mens. Het kind krijgt hierdoor de mogelijkheid om zelfstandig te gaan denken: de uiterlijk werkende levenskrachten gaan daarbij over in innerlijk werkende denkrachten.

De scheppende kracht van het spreken

Zoals we al eerder hebben opgemerkt is het rationalisme afgeleid van *ratio*: het Latijnse woord voor onder meer: getal, rekening, rede, grond en inzicht. De mens kan denken. Hij is een met verstand begiftigd wezen: *homo rationalis*. Hij heeft begrip voor zinvolle orde, orde die van binnenuit gestalte krijgt. In het Grieks is dit begrip opgenomen in het woord *logos*. Toch is het niet zo dat deze twee termen in alle opzichten elkaars tegenhanger zijn. *Logos* is een ruimer begrip. De genoemde betekenissen van *ratio* vallen ook onder *logos*. Maar *logos* kent ook betekenissen die samenhangen met het gesproken woord. Behalve de

volgen. Juist deze prestatie maakt de verdere motorische ontwikkeling mogelijk en staat in nauwe samenhang met de ontwikkeling van de taal.

De beelden die Wittgenstein herhaald toepast, brengen in het algemeen het gebruik van de handen in verbinding met spelen: grijpen, aanreiken, pakken, wijzen. Karakteristiek voor al zijn latere werk over taal is, dat hij steeds op de verbinding tussen spelen en handelen terugkomt. Een kind dat leert zijn spel te organiseren, kan later zijn werk op school makkelijker de baas en wordt een geordende volwassene. Wittgenstein zegt: wij denken niet alleen niet aan regels, definities enz. wanneer wij taal gebruiken, maar wanneer ons naar regels wordt gevraagd kunnen wij er meestal niet een noemen. We zijn niet in staat begrippen die wij gebruiken helder te omschrijven, niet omdat wij hun ware definitie niet kennen, maar omdat er geen ware "definitie" is. Aannemen dat er definities zouden moeten zijn, is alsof men aanneemt dat kinderen bij het ballen altijd volgens strenge regels spelen.

De oorsprong van de taal moeten in de ervaringen worden gezocht, die het kind in het moederlichaam met de taal maakt. De handen van de foetus beroeren voortdurend de baarmoederwand en de placenta. De primaire activiteit van de hersenen in de foetale ontwikkeling is de integratie van sensorische waarneming uit de periferie. Door de zeer nauwe emotionele en lichamelijke binding aan de moeder ervaart de foetus haar stem op unieke wijze. Er kan geen twijfel aan bestaan, dat de allereerste taalervaringen op de toon, de melodie en het ritme van de stem van de moeder zijn terug te voeren, die de foetus vele maanden lang waarneemt. Dit wijst op de aanwezigheid van aangeboren vermogens, die met de eveneens van de geboorte af aan meer of minder aanwezige zintuigen (tast- gezichts- gehoor- reuk- en smaakzin) vergelijkbaar zijn. Het is een grote fout het verwerven van de moedertaal pas op het tijdstip te laten beginnen waarop het kind begint te spreken.

De vroegste fonologische eenheid is niet het fonetische segment maar het woord. De vraag is hoe zich woorden uit de taalstroom laten afzonderen. Blijkbaar zijn er sterke en specifieke krachten die het kind naar het woord toe trekken. Er treedt een specifieke oriëntering naar het "taalachtige" aan het licht. Het is de overkoepelende sensorische ervaring die deze taalzin laat ontplooiën. De activering en ontwikkeling van de taalzin hangt in de meest verstrekkende zin van een menselijke omgeving af. Gehoorloze kinderen kunnen gesproken taal niet van de TV of radio alleen leren. De taalzin kan ook zonder gezichts- of gehoorvermogen geactiveerd worden, mits er menselijk contact en sensorische integratie is, in dit geval door de tastzin en de vibratiezin. Er zijn culturen waarin men bijna nooit met het kind spreekt of speelt, en niettemin leert het zijn moedertaal volkomen normaal, omdat het die voortdurend hoort. In deze culturen is er in de regel veel lichaamscontact met de zuigeling, b.v. door het dragen op de rug. De activering van de taalzin schijnt dus van menselijke interactie in willekeurig welke vorm af te hangen. Voor een kind is de feitelijke "betekenis" van woorden van secundair belang. De toon van de stem, de aard van de gebaren, de houding, de gezichtsuitdrukking enz. vormen samen een "betekenisgeste" die direct wordt beleefd. De "taalzin" kunnen we vergelijken met het "zien". Het zien is een aangeboren potentieel vermogen, dat het oog als orgaan, als instrument, nodig heeft om te kunnen functioneren, waarbij het oog het licht nodig heeft om zich te ontwikkelen. Het potentieel vermogen om taal te gebruiken en

² Het *etherisch lichaam* of *etherlichaam*, ook wel *vormkrachtenlichaam* is dat (bovenzinnelijke) deel van ons wezen dat zorg draagt voor de opbouw en instandhouding van onze lichamelijkeheid.

De taalzin in het licht van de nieuwste onderzoeksgegevens.

Verslag van een voordracht gehouden door *Peter Lutzker* op 10 mei 1997 in Dornach in het kader van het seminar "Philosophie, Sinneslehre und Anthroposophie" aan de hand van zijn boek "Der Sprachsin" (Verlag Freies Geistesleben, Stuttgart 1996).

door *Jaap Schippers*

"Der Sprachsin" is het vermogen om taal te gebruiken en waar te nemen. Het onderzoek is gebaseerd op een taalbegrip, dat tevens alle niveaus van de niet-verbale communicatie als wezenlijk voor de interpretatie van het waarnemen van taal en het vermogen om zich taal eigen te maken, in beschouwing neemt. De beperkte aanraking van het kind met taal staat in geen enkele verhouding tot zijn latere creatieve gebruik hiervan. Ziet men het natuurlijke leren van de moedertaal in een context met het latere leren van vreemde talen, dan schijnt het op een geheimzinnige en onverklaarbare menging van genialiteit en genade te berusten. De enorme discrepantie tussen de cognitieve vermogens en de levenservaring van volwassenen en die van het kind, staat in omgekeerde verhouding tot hun vaardigheid om taal op natuurlijke wijze te leren. De onbewuste en ongeprogrammeerde manier waarop de moedertaal wordt verworven schijnt alle latere inspanningen talen te leren, belachelijk te maken. De taalonderzoeker Chomsky onderscheidt streng semantiek (woordbetekenis) en syntaxis, dit is de betekenis die in de zinsbouw ligt. Er kan geen twijfel over bestaan dat een kind woorden leert, maar er is geen verklaring voor hoe het kind, nadat het een woord heeft geleerd, hetzelfde woord in een oneindig aantal zinnen binnen de complexe syntactische structuren van een bepaalde taal kan verstaan en begrijpen. Het feit dat een normaal 6-jarig kind de grammatica van de moedertaal beheerst, betekent zoiets als een wonderbaarlijk "opnieuw uitvinden" van de grammatica van deze taal. Het zoeken naar de principes van een aangeboren organisatie, welke grammatica genereert, heeft Chomsky tot de these gebracht dat het leren van iedere taal mogelijk wordt door een taalverwervingsvermogen, dat de mens net zo is aangeboren als het vermogen om recht op te lopen. Tegenover Chomsky en de zijnen die menen dat taal als zelfprogrammering is aangeboren, staan degenen die zeggen dat je de ontwikkeling van het gehele kind in zijn omgeving erbij moet betrekken, en dat de veronderstelde aangeboren taalstructuren nog niet zijn gevonden. Zij zeggen dat het leren van taal een moeizame aangelegenheid is die van het kind veel werk verlangt. Echter, past het soort abstracte denken dat voor de beheersing van grammatica vereist is op geen enkele wijze bij de betreffende fase van de cognitieve ontwikkeling van het kleine kind, de vaardigheid voor deze wijze van denken treedt pas bij 10 tot 12-jarigen op. Samenvattend bestaat het probleem bij het leren van taal hierin, dat de aanhangers van de theorie van de aangeboren taalstructuur bewezen hebben dat het een geheim is, en de voorvechters van de omgevingstheorie aangetoond hebben dat het onmogelijk is.

De verticale lichaamshouding van mensen is voor de ontwikkeling van de mens als soort en als individu in twee opzichten belangrijk: zij maakt het recht op lopen mogelijk en maakt gelijktijdig de handen voor andere activiteiten vrij. Het kind moet leren recht op staan, terwijl andere soorten slechts aangeboren instincten hoeven te

betekenen die duiden op het *denkvermogen* van de mens verwijst het begrip *logos* ook naar het vermogen van de mens om zich te uiten in woorden, naar het *taalvermogen* van de mens. Ook ons woord rede kent deze dubbele betekenis. Het is goed om op het aspect van het spreken nader in te gaan.

Het denken wordt fundamenteel ondersteund door het *spreken*. Het kleine kind leert eerst spreken voordat het echt kan gaan denken. In het spreken wordt gebruik gemaakt van het medium van de klank voor het uitdrukken van begrippen. Een woord vormt de uiterlijke behuizing voor een innerlijk begrip. De vorming van woorden is eigenlijk een geheimzinnig en groots proces. In onze tijd kan het lijken dat het tamelijk willekeurig is hoe de verklanking van een begrip zijn beslag heeft gekregen. Men is snel geneigd om dit te beschouwen als een conventionele aangelegenheid, een afspraak binnen een taalgemeenschap. In de diverse talen zijn bij hetzelfde begrip vaak zeer uitlopende woorden ontstaan. Nadere beschouwing leert echter dat woorden klanktechnisch veel zinvoller zijn opgebouwd dan men geneigd is te denken. Om dat te kunnen inzien moet men de klankwereld weer op een meer innerlijke manier gaan beleven, en de kwaliteit ervaren van de afzonderlijke klankelementen. Dan kan men met eerbied en ontzag ontdekken hoezeer de taal vervuld is van een orde die ver uitgaat boven datgene wat mensen onderling met elkaar zijn overeengekomen. In de antroposofie treft men het inzicht aan dat bij de taalvorming een hoger geestelijk wezen werkzaam is, dat we kunnen aanduiden als een *taalgeest*.

De in de antroposofie ontwikkelde bewegingskunst van de eurytmie streeft er onder meer naar om de innerlijke kwaliteit van het woord weer zichtbaar en beleefbaar te maken. De ervaring van de woord-eurytmie kan bijdragen tot het inzicht dat een bepaalde begripsinhoud via de klankwereld van het woord op treffende wijze verbeeld wordt.

Het proces van de vorming van woorden kan vergeleken worden met de wijze waarop een levend organisme - bijvoorbeeld een plant - zich in de wereld ontwikkelt. Vanuit een hogere orde vindt een vormgeving plaats in de wereld van de stof. Vanuit een overkoepelend idee wordt plantenmaterie georganiseerd tot een nieuw blad en een nieuwe bloem. Evenzeer heeft een woord een gestalte gekregen waarin een innerlijke idee tot uitdrukking komt. Zowel de vorming van een plant als van een woord verwijst naar een onderliggende orde van scheppende beginselen. In beide processen is een kunstenaar aan het werk. De verschijning van het klinkende woord is natuurlijk veel vluchtiger dan dat van een blijvend zichtbare plant, maar dat is een secundair aspect. De schepping van het klinkende woord kan model staan voor een natuurlijk scheppingsproces in het algemeen.

We willen nog ingaan op een mogelijk verschilpunt. Het woord is een *klinkend* fenomeen, maar de ontwikkeling van een plant verloopt geruisloos: met onze uiterlijke oren kunnen we het gras niet horen groeien. De ontwikkeling van een plant berust echter op vele *harmonisatie*processen. De antroposofie verschaft ons het inzicht dat er een bovenzinnelijke dimensie ten grondslag ligt aan de werkelijkheid die het beste kan worden aangeduid als *klankwereld*. Pythagoras doelde op deze dimensie toen hij sprak van de *harmonie der sferen*. Bovenzinnelijk gesproken komt daarom ook de plant

klinkend tot stand. De levende orde die de natuur doet opbloeien kan daarom ook wel worden samengevat als het *scheppende wereldwoord*.

De plaats van het rationalisme in het jaarverloop

Het dierenriembeeld van de stier is in de westerse traditie van de astrologie verbonden met de periode van 21 april tot 21 mei. Het is dan volop voorjaar en de natuur is vervuld van nieuw leven. Overal groeit en bloeit de plantenwereld. Ook in de wereld van de dieren zindert het van activiteiten die uitdrukking zijn van een nieuw ingezette levensronde. Deze periode staat in teken van bruisende, scheppende vitaliteit. De starre wereld van de winter maakt plaats voor een overvloed aan beweeglijkheid en vertier.

Hoe hangt deze fase in het jaarverloop samen met het rationalisme? In de uitwerking van het rationalisme kwam naar voren dat de rationalist een warme belangstelling koestert voor levende aspecten van de wereld. Hij ervaart in de natuur een levende, beweeglijke orde die niet in mathematische begrippen te fixeren is, maar die kwalitatief kan worden begrepen met de kracht van een warm en beweeglijk denken. In de volheid van de lente is deze scheppende wereldorde het meest intens te beleven.

Het beeld van de stier

Ons land stelt ons ruim in de gelegenheid om runderen te zien. In de weilanden doen vele koeien zich te goed aan het groene gras. Runderen hebben een goed gevuld, vlezig lichaam en zijn een toonbeeld van overstromende vitaliteit. Het zijn kuddedieren en hun voornaamste activiteit is het verwerken van plantaardig voedsel, vooral gras. Zij bezitten een zeer uitgebreide stofwisseling. In een rustig tempo wordt een stukje weiland zorgvuldig afgegraasd. Vervolgens vlijt het dier zich neer in het gras en begint met dromerige, goeie blik het opgenomen voedsel intensief te herkauwen. De plantenkost wordt op grondige wijze verteerd en veredeld tot van leven vervulde, rijke substanties. Zo schenkt de koe ons zijn voedende melk. Zelfs de mest van de koe is nog vruchtbaar. Het rund blijkt een meester in het vitaliseren van de stof. Bij dit grandioze transformatieproces maakt de koe zich dienstbaar aan de scheppende levenskrachten van de kosmos. Zij is een excellente bondgenoot van de levende wereldorde. Vanuit dit oogpunt valt te begrijpen dat in Indië de koe nog steeds als een heilig dier vereerd wordt.

Het mannelijk exemplaar van het rund, de stier, valt op door zijn grote, krachtige en vlezige gestalte. Een machtige levensstroom trekt door hem heen; deze verloopt vanaf zijn stofwisselingsgebied naar voren toe. Het is kenmerkend om te zien hoe een getergde stier in de aanval gaat: hij stormt woest naar voren en probeert zijn tegenstander op de horens te krijgen en weg te slingeren. Vergelijk dat met de manier waarop de tegenvoeter van de stier in de dierenriem, de schorpioen, met zijn vijand afrekent. Deze tast met zijn giftige staart zijn prooi rustig af, op zoek naar een zwakke plek, om vervolgens met een minimum aan inspanning toe te steken. Geen heftige emoties, maar kil

verwezenlijkt. Hegel dacht namelijk dat hij dit doel al bereikt had door de filosofische begrippen uit het zelfbewuste denken af te leiden.

Hoewel Hegels filosofie doordrongen is van de beleving van het bovenzintuiglijke moment van het denken, maakt hij deze ervaring niet tot thema van zijn filosofie. Hegel hanteert de begrippen op een manier die laat zien hoe begrippen uit begrippen kunnen ontstaan wanneer men ze zuiver denkt d.w.z. wanneer men voorkomt dat het begrip een starre identiteit krijgt die bijvoorbeeld wordt veroorzaakt doordat de concrete zintuiglijke indruk het denken aan zich bindt. Deze manier om met begrippen om te springen waarbij elke subjectieve willekeur wordt uitgesloten, wordt de dialectische methode genoemd. Hegel leefde zich zo in het zuivere begrip in dat hij meende dat het de werkelijkheid in haar innerlijk leven tot uitdrukking bracht. Het denkende wezen moet er het zwijgen toe doen en zich door de begrippen laten leiden, terwijl zij gadeslaat hoe deze zich in hem denken. Op deze manier leeft men weliswaar met het wereldgebeuren mee, maar men blijft toch nog aan de reflexieve vorm van het begrip gebonden. Deze vorm van het begrip moet worden overwonnen om de inhoud in haar oorspronkelijke levende zijn te ervaren. Het denken van het zijn, het kernthema van de westerse metafysica, verandert daarmee in de vraag naar *het zijn van het denken*. Met Hegels dialectische methode waarbij de begrippen voortdurend in elkaar overgaan en een innerlijke beweging hebben, is het bewustzijn van het denken al een stuk dichterbij gebracht. Het denken zelf wordt namelijk bemerkbaar als je je aandacht richt op datgene wat leeft in de verhouding tussen de begrippen maar niet wordt uitgesproken. Voor deze verhouding zoekt Hegel's dialectische methode consequent een begrippelijke weergave d.w.z. een gereflecteerde vorm. Het oorspronkelijke denken is daarom niet zelf het punt van aandacht, maar veelmeer de dialektische uitwerking. Wanneer je in plaats daarvan je aandacht richt op het vasthouden van het actuele denken, dan wordt de gewaarwording van het denken door oefening steeds sterker totdat je geheel in dit proces kunt leven met uitschakeling van de reflectie. Dat wil zeggen: zonder dat het object het denken in beslag neemt. Op deze manier wordt de identiteit met zichzelf niet in een bemiddelde, gereflecteerde vorm, maar onmiddellijk, in werkelijkheid ervaren. Het ik ontwaakt *in* zichzelf. Op het ontwaken van het subject in het denken stuurt het boek van Scaligero aan.

Afsluitende opmerking en conclusie

Het tweede deel van het boek: "Der Weg des Denkens", is hoofdzakelijk besteed aan meditatie voor het denken en een verdere verdieping van wat in het eerste deel al naar voren is gebracht. Deze meditatie is gericht op een intensivering van het denkend en waarnemend bewustzijn en vormen een voorbeeld van de uitdaging die aan de lezer wordt gedaan, namelijk: het bewust maken van de oorsprong van onze denkpatronen waardoor we bij onszelf gebracht worden. Scaligero's boek is een interessant studieboek om vaak op terug te komen. De lezer moet zich dan wel de moeite getroosten om zich door een wat taaie terminologie heen te worstelen. Heeft men dit gedaan, dan blijkt hoe helder en trefzeker Scaligero analyseert en hoe krachtig hij de lezer met een ruk op zijn standpunt stellen kan.

dialectische wijze kunnen de fundamentele denkfouten die in de cultuur school maken overigens niet worden opgespoord. Deze zijn namelijk niet van formele aard maar ontstaan door het ontbreken van het vermogen het denkproces te funderen in haar ideële oorsprong. Hierdoor weet men niet waardoor men zich eigenlijk laat inspireren. Deze denkfouten kunnen daarom alleen worden opgespoord door een denken dat instaat is te beoordelen of een gedachte werkelijk een intuïtieve oorsprong heeft, of door iets anders ingegeven is.

De tegenstander van het denken is tevens een tegenstander van de mens. In het intuïtieve moment van het zuivere denken ligt namelijk de kans voor de mens om zich als zuiver ik te ervaren. Scaligero schrikt er niet voor terug om te verklaren dat de mentale constitutie van de moderne mens groot en deels pathologisch is geworden. Deze mens heeft een mentale verandering ondergaan waardoor het instrument van het denken het denken overneemt. In de gezonde situatie vindt het denken plaats ten koste van de organische activiteit van de hersenen. In de pathologische situatie treedt een mentale verandering op en gaan lichamelijke processen zelf invloed uitoefenen op het denken. Het gevolg is dat een in wezen neurotische aandoening zich voordoet als een gewiekst redeneren, dat mechanisch verloopt en niet door een ik ingang gezet wordt. De van het denken geïsoleerde discursieve techniek ontbeert daarom het contact met de werkelijkheid, wat door deze mens, zelfs als zijn systeem tot een catastrofe leidt, niet wordt ingezien.

Het gezichtspunt van Hegel en het denken als meditatie.

In de inleiding tot de "Phenomenologie des Geistes" verdedigt Hegel zijn filosofie, met name tegenover hen die de kentheorie als de filosofische basiswetenschap beschouwen en menen dat het kennen eerst naar aard en vermogen moet worden afgebakend. Hier achter ziet Hegel de vooronderstelling schuilen dat het kennen een soort medium of werktuig is, waardoor wij de waarheid deelachtig moeten worden. Maar het kennen kan niet buiten de werkelijkheid geplaatst worden, want dan zou het kennen zich bijvoorbeeld, om het gekende in haar ware gestalte te verkrijgen, moeten opheffen. Zij zou wat zij door haar inspanning aan de werkelijkheid toevoegt terug moeten nemen. Voor deze vooronderstelling ontbreekt bovendien elk fundament; zij moet eerst zelf op haar waarheid worden beproefd. Het begrip van het *kennen*, het *ware* of het *absolute*, moet eerst worden ontwikkeld. Men kan het ook als volgt uitdrukken. Het kennen meent buiten de werkelijkheid te staan en vraagt zich in deze afzondering af hoe het de brug kan slaan naar datgene wat het in waarheid is en nu buiten haar gezocht moet worden. Deze onderneming is bij voorbaat onvruchtbaar, want wanneer het absolute in het kennen wordt opgenomen, dit kennen echter tevens buiten het absolute staat, dan is het absolute tenietgedaan en niet meer het gezochte. Wanneer je het kennen als iets onwerkelijks opvat, dan kan het ook nooit werkelijkheid bevatten. We zien hier Hegels intuïtie al doorschemeren: als het kennen niet voldoet voor het absolute en dit slechts in een onwezenlijke vorm kan opnemen, dan moet het kennen veranderen en zich voor het absolute geschikt maken. In plaats van de vraag: "hoe wordt het wezenlijke gekend?", moet de vraag gesteld worden "hoe wordt het kennen wezenlijk?"

Scaligero wijst er echter op dat dit voornemen door Hegel niet wordt

raffinement beheerst zijn optreden³. Uit het beeld van de koe en de stier spreekt een sterke verbondenheid met de scheppende, vormende krachten van het leven. Deze dieren staan in volle overgave en zonder terughouding in dienst van de natuur. Zij leven in intense harmonie met de orde van de levende ideeën. Het beeld van het rund sluit daarom goed aan bij de inhoud van het rationalisme.

Rationalisme in de kring der wereldbeschouwingen

Hoe verhoudt zich het rationalisme tot de overige wereldbeschouwingen? We gaan eerst in op de betrekkingen met de direct aangrenzende wereldbeschouwingen. Daarna wordt de samenhang aan de orde gesteld met de tegenoverliggende wereldbeschouwing.

Volgens het jaarverloop wordt het rationalisme voorafgegaan door het *idealisme* (in het teken van de *ram*) en gevolgd door het *mathematisme* (in het teken van de *tweeling*). De verhouding van het rationalisme ten opzichte van mathematisme is bij de plaatsbepaling van het rationalisme al ter sprake gekomen. De rationalist acht het begrippenarsenaal van de mathematische te beperkt om daarmee de werkelijkheid om zich heen adequaat te kunnen beschrijven: daarvoor zijn meer ideeën nodig dan die van maat en getal. Zo vraagt de orde van het levende om ideeën die de verschijnselen van ontwikkeling en groei kunnen karakteriseren. Zo moeten kleuren niet alleen in termen van hoeveelheid trillingen worden begrepen, maar ook en vooral in hun kwalitatieve eigenheid. De rationalist ziet zich gesteld voor een geordende wereld van kwalitatief te typeren en van innerlijk leven vervulde fenomenen. Het kunnen vatten van deze orde vereist een houding van grote innerlijke betrokkenheid en een goed inlevingsvermogen. Met alleen een intellectuele attitude kan hij zover niet komen: er moeten ook de nodige gemoedskrachten aan worden toegevoegd. Bij zijn gedachtenvorming blijft de directe confrontatie met de gegeven werkelijkheid het uitgangspunt.

Wat het laatste betreft gaat de idealist nog een stap verder dan de rationalist. De rationalist knoopt aan bij de te ervaren verschijnselen en wil daarin doordringen tot de levende ideeën. De idealist maakt zich echter los van de zichtbare werkelijkheid en komt tot een meer van binnen uit gevormde ervaring van de idee. Voor hem is de idee datgene wat de wereld *kán* veranderen, *moét* veranderen. De idee wordt voor de idealist beleefbaar als primaire ontwikkelingsgrond, eventueel zelfs nog buiten de context van de concrete zichtbare wereld. Waar de rationalist de *actualiteit* van de idee in de wereld kan ervaren is de idealist in staat om de idee ook al waar te nemen in zijn zuivere kiemkracht, als *potentiële wordingsfactor*. Steiner wijst erop dat bij de idealist er ideeënvorming kan gaan plaatsvinden in een morele zin. Voor hem kan de idee motief worden voor het menselijk handelen. Letterlijk zegt hij hierover in aansluiting op de eerder geciteerde introductie van het rationalisme: "Laat men bij de ideeën die men vindt, ook nog ideeën gelden, die men uit het morele, uit

³ zie F.H. Julius «De beeldentaal van de dierenriem en de opbouw van een nieuwe samenleving», Vrij Geestesleven, Zeist; ook vertaald in het Duits bij J.C.H. Mellinger Verlag Stuttgart.

het intellectuele haalt, dan is men reeds idealist."

In zijn uitwerking van het rationalisme gaat Sigismund von Gleich aan deze typering voorbij.⁴ Hij benadrukt dat het kennen voor de rationalist ingebed is in de stroom van het zedelijk-goede en voortkomt uit de rede die ten aanzien van de wereld morele verantwoording wil afleggen. De rationalist zal zeker met verantwoordelijkheidsbesef te werk gaan om tot een juiste voorstelling van zaken te komen ten aanzien van datgene wat hij wil begrijpen in de werkelijkheid. Maar het lijkt overtrokken om in de rationalist juist iemand te zien die zijn leven op een dienstbare en waardevolle manier wil inrichten en sterk vervuld is van morele idealen. De morele dimensie is toch in de eerste plaats het perspectief van de idealist en niet van de rationalist. De motieven van de rationalist en de idealist kunnen overigens goed samengaan in één persoon. Ook valt goed te begrijpen dat iemand die doordrongen is van het besef dat de wereld vervuld is van een levende orde snel geneigd zal zijn om ook in een persoonlijke zin zich op een positieve manier tot deze levende orde te willen verhouden. Toch moet bij de afbakening van de wereldbeschouwingen de specifieke voorkeur voor de ethische benadering primair gezien worden als een grondkenmerk van het idealisme.

Tenslotte willen we ook ingaan op de verhouding van het rationalisme tot de tegenoverliggende wereldbeschouwing, namelijk het *dynamisme* (in het teken van de schorpioen). Volgens de dynamist worden mens en wereld beheerst door een complex van krachten en machten. Er doen zich buiten en binnen de mens dwingende factoren voor die zijn doen en laten sterk beïnvloeden. Zo ondervindt hij bijvoorbeeld buiten zich de invloed van licht en zwaarte. In zich wordt hij krachtig geconfronteerd met behoeften en begeerten. Toch is de mens meer dan een speelbal van externe en interne machten: hij is zelf een zelfstandige machtsfactor. Het gebied waarin de mens zich het meest vrij kan ontplooiën is dat van het denken. Binnen de sfeer van het denken heeft de mens de mogelijkheid om ongestoord door andere factoren een eigen positie in te nemen en zich van niets of niemand iets aan te trekken. De eigenheid die de mens in zijn denken kan beleven, betekent echter tegelijkertijd een isolement, een afstand nemen van de rest van de wereld. De denksfeer kan zich daarom pas manifesteren als het leven tot een nulpunt is teruggebracht. Pas op de bodem van volledig geweken levenskrachten kan het denken gedijen. De motieven van de dood en het geïndividualiseerde denken horen daarom bij het dynamisme.⁵

Op het eerste gezicht zou het paradoxaal kunnen lijken dat het rationalisme tegenover een wereldbeschouwing staat die zelf zo innig verbonden is met het denken. Rationalisme is toch de wereldbeschouwing van het verstand! We moeten hier bedenken dat rationalisme in de zin van Steiner niet opgevat moet worden als een afstandelijk, kil intellectualisme, maar dat de rationalist juist onder de indruk is van de grootse orde die zichtbaar is in de wereld. De

overwinning van de metafysica¹⁰ te realiseren, zal ik in het derde deel van deze bespreking proberen aan te geven.

De inhoud van het eerste deel: "Der Mythos der Wissenschaft".

Bij Hegel wordt de logika nog door het denken zelf gefundeerd, zij is geen stelsel van formele regels, maar ontstaat als systeem doordat de begrippen door hun innerlijke aard in een zeer bepaalde verhouding staan tot elkaar. De schematische begripsverbindingen worden door een ervaring van deze verhouding herleidt op hun fundament in het denken. Bij Hegel is denken en logika een eenheid. Bij Scaligero worden we geconfronteerd met een polariteit van denken en logika, die in wezen een polariteit is tussen de menselijke vrijheid en haar tegenmacht die zich gewapend heeft met de logische vorm.

Scaligero zegt het in de aan het eerste deel voorafgaande opmerking zo: **"Dit boek heeft tot doel te laten zien hoe dringend noodzakelijk het is dat de mens zich zelf bepaald tegenover de intellectualistische mythen van onze tijd, die in wetenschappelijk of logisch gewaad de illusie van waarden oproepen, waarvan zij zich de namen hebben toegeëigend: vrijheid, gemeenschap, vooruitgang, zuiver ervaring, positivisme, methodologie enz."** (...)

Het logisch dialectische gewaad van het denken, dat voor Hegel nog samenviel met de ideële ervaring van het denken (de ervaring vrij te zijn van het zintuiglijke en psychische) heeft zich sinds Hegel van het denken losgemaakt. Dat wil niet zeggen dat de logische systemen daardoor onproductief werden. In tegendeel: Scaligero wijst er op dat nadat deze band werd doorgeknipt zich politieke en psychische factoren van de dialectiek bedienen konden om zich in de cultuur te legitimeren. Maar ook op het filosofische en wetenschappelijke terrein heeft dit grote gevolgen. Een logica die van het denken is afgesneden, werkt van buitenaf op het denken als voorschrift. Zij treedt op als een tegenstander van het denken. Het verklaart haar innerlijke bron voor onmachtig omdat het daarmee geen verbinding meer heeft. Wanneer bijvoorbeeld een wetenschappelijk systeem, tegenover het denken autonoom wordt, dan zal daarbinnen elke betekenis buiten het denken om worden gecodeerd. Niet het denken, maar het systeem interpreteert de wereld. Een dergelijk systeem dat de betekenisverbanden regelt, wordt door veel hedendaagse filosofen een *discours* genoemd.

Ook de aard van de huidige natuurwetenschappen draagt bij tot de onmacht van het denken. Dit wreekt zich met name in de mens en cultuurwetenschappen die eigenlijk geen greep kunnen krijgen op hun object. De logisch experimentele werkwijze richt het kenvermogen eenzijdig op het zintuiglijke fenomeen en maakt het daarvan afhankelijk. Hier tegenover zou het zuivere denken, dat haar intuïtieve bron kent, moeten staan om deze ontwikkeling in evenwicht te houden. Dit tegenwicht is er historisch gezien niet gekomen. In plaats daarvan zijn we overspoeld door ideologieën die dankzij de mentale eenzijdigheid konden floreren. Op logisch-

⁴ S. von Gleich «Die Wahrheit als Gesamtumfang aller Weltansichten», J.Ch. Mellinger Verlag Stuttgart.

⁵ Een uitvoerige beschouwing over het *dynamisme* is te vinden in JANUS: 3e jaargang, nummer 1.

¹⁰ De overwinning van de metafysica is een bekend thema voor hedendaagse filosofen, bijvoorbeeld voor degene die zich met Heidegger hebben beziggehouden. (Zie bijvoorbeeld Heideggers commentaar op Nietzsche)

Massimo Scaligero's "La logika contro L'uomo"

Een boekbespreking door Rembert Amons

De afgelopen tijd heb ik mij met grote interesse gebogen over de inhoud van het boek van de in 1980 overleden filosoof en oriëntalist *Massimo Scaligero*, getiteld "Die Logik als Widersacher des Menschen". Dit in 1969 in het Italiaans verschenen boek werd in 1991 vertaald in het Duits en draagt dan de genoemde titel. Het boek is uitgegeven door uitgeverij Urachhaus en voorzien van een uitstekend voorwoord door Michael Kim. Uit dit voorwoord kunnen we onder andere opmaken dat Scaligero door *Rudolf Steiner*, met name door diens "Philosophie der Freiheit" is geïnspireerd. Scaligero wijst net als Steiner op de noodzaak het moment van het denken bewust te ervaren. Hoewel Scaligero met het boek hetzelfde beoogd als Steiner met zijn boek, namelijk een ontwikkeling van het denken, is hij geenszins een navolger. Op originele en geconcentreerde wijze zet Scaligero in het eerste deel "Der Mythos der Wissenschaft" de fenomenen op een rij die de denkervaring in de huidige tijd verhinderen en/of een gevolg zijn van het ontbreken hiervan. De uiteenlopende (filosofische) onderzoeksrichtingen, de psychoanalyse, het marxisme en vele anderen cultuurfactoren worden in een serie korte hoofdstukjes geanalyseerd. Dit gebeurt op een manier die de indruk wekt dat hier het autonome denken de cultuurfenomenen beproeft. We treffen geen minutieus uitgewerkte weerleggingen aan, maar bondige en trefzekere ontmaskeringen. Door het sterk intuïtieve karakter van zijn denken is er nauwelijks sprake van een formele argumentatie. Dit wekt in eerste instantie de onbehaaglijke indruk dat Scaligero zijn beweringen niet onderbouwt⁹.

Scaligero's boek is niet wat men van een filosofisch traktaat verwacht. Men krijgt het gevoel dat één intuïtie de gedachten doorstraalt en bijeenhoudt. Je moet met je denken een sprong maken om hem te begrijpen. Je leert de gedachten dan niet alleen logisch te denken, maar ook als *teken* of *symptoom* op te vatten. Het begrip van het *onbewuste* bijvoorbeeld kan je logisch hanteren in de zin van de psychoanalyse, maar je kan het begrip ook leren ervaren als een teken voor de werkelijkheid die er achter zit. Daarmee bedoel ik niet de fenomenen waar de psychoanalyse op wijst, maar de werkelijkheid waar het psychoanalytisch denken zelf door wordt beheerst (bijvoorbeeld een bepaalde mentale toestand, een gevoel of intuïtie).

De reden dat ik Hegel een belangrijke plaats geef in deze boekbespreking is, dat aan zijn filosofie duidelijk kan worden gemaakt op welke manier Scaligero's denken de filosofie achter zich laat. Hegel's logika is eigenlijk een hernieuwde fundering van de filosofische begrippen in het denken. De grote intuïtieve kracht van zijn geest ging op in het na-denken van deze inhouden. Hegel is er niet aan toe gekomen om met zijn denkkraft het terein van de filosofie te verlaten, daarvoor waren de filosofische begrippen te belangrijk voor hem. Deze wending heeft zich bij Scaligero voltrokken. Zijn denken wordt niet meer door de filosofische traditie in bepaalde banen geleid. Welke wending volgens Scaligero in het denken moet worden voltrokken om de

rationalist sluit zich niet af voor de wereld in zijn denken. Integendeel: hij is er juist sterk mee verbonden, hij ervaart dat er in de wereld ideeën leven, dat de werkelijkheid het resultaat is van een levend, goddelijk werelddenken. Waar de dynamist zich terugtrekt in de schulp van zijn denken en de wereld alleen op afstand beziet in een groots en machtig panorama beleeft de rationalist dat hij niet geïsoleerd is van de wereld, maar juist onderdeel uitmaakt van de levende orde die zich ontvouwt in de natuur. De rationalist voelt zich verbonden met het hogere in de natuur en beseft dat ook het denken aan deze hogere natuur schatplichtig is. De koele scherpzinnigheid van de dynamist in zijn ivoren toren staat hier tegenover de enthousiaste en warme betrokkenheid van de rationalist. De eerste beleeft het denken vanuit de mogelijkheid van het eigenmachtig optreden, de ander als de openbaring van het omvattende en mensheidsverbinde

Welke zielestemming hoort bij het rationalisme?

Naast de twaalf wereldbeschouwingen heeft Rudolf Steiner ook een beschrijving gegeven van een zevental zogenoemde *wereldbeschouwingsstemmingen*. Zo'n wereldbeschouwingsstemming vertegenwoordigt een typische zielestemming: een karakteristieke wijze waarop iemand als innerlijk wezen zich kan verhouden tot de werkelijkheid. Deze zieletypen heeft hij in samenhang gebracht met de verschillende planetensferen. In beginsel kan een wereldbeschouwing gepaard gaan met elk van de gegeven stemmingen, maar niet iedere combinatie vormt een even harmonieuze eenheid.

Is er een zielestemming die qua inhoud goed aansluit bij de wereldbeschouwing van het rationalisme? De rationalist stelt zich niet tevreden met wat de zintuigen hem bieden, hij kan geen empirist zijn. Hij streeft er naar om de levende orde van de werkelijkheid te leren kennen. Met zijn denkvermogen bezit de mens in zich een toegang tot een wereld van orde. De rationalist heeft bovendien het besef dat de orde van zijn denken verwant is aan de orde van de werkelijkheid. Maar om deze orde op het spoor te komen is het noodzakelijk om een houding aan te nemen waarbij de werkelijkheid volop de gelegenheid krijgt zich uit spreken. Daarin zijn subjectieve elementen slechts hinderlijk. De beleving van de wereld moet zo zuiver mogelijk zijn. Het eigen willen moet worden geminimaliseerd. In zuivere zin moet hij zich met heel zijn wezen ontvankelijk maken voor de levende kwaliteiten van de wereld. Hij moet niet alleen denker zijn, maar ook de andere zielevermogens moeten werkzaam zijn, maar dan wel in een gezuiverde vorm. Vanuit deze overwegingen kan de *mystiek* - behorende bij de planeetsfeer van *Venus* - als een gunstige stemming worden aangemerkt voor het rationalisme. Ook in de astrologische traditie wordt de planeet Venus in verband gebracht met het dierenriembeeld van de stier.

Welke aristotelische categorie hoort bij het rationalisme?

Heeft het rationalisme een bijzondere verwantschap met één van de aristotelische categorieën? Rudolf Steiner heeft in enkele voordrachten

⁹ Met de term "intuïtief denken" wil ik het denken aanduiden dat niet slechts instaat is om aangeleerde begrippen toe te passen, maar actief (nieuwe) begrippen kan vormen of begrippen opnieuw leven kan inblazen, door een werkelijke overeenstemming met het object te verwezenlijken.

duidelijk gemaakt dat de tien categorieën van Aristoteles op te vatten zijn als een kosmisch alfabet. Het zal de kunst van de toekomst zijn om te leren lezen in dit kosmische schrift. Een onderzoek naar de eventuele samenhang met het kosmische krachtenveld van de dierenriem ligt voor de hand. Hoe pakt deze mogelijke samenhang uit voor het rationalisme als de wereldbeschouwing van de stier?

Sigismund von Gleich en Günther Schubert noemen als passende categorie die van de *kwaliteit*. Ons onderzoek levert een bevestiging op van deze samenhang. De rationalist benadert de gegeven werkelijkheid vanuit de openheid voor het eigene van de fenomenen. Hij beperkt zich daarbij niet tot de dode wereld met zijn starre wetmatigheden die kunnen worden uitgedrukt in een mathematische formule, maar heeft ook oog voor de orde van het levende in al zijn facetten. Begrip voor de samenhangen van het leven vergt een waarnemingsvermogen waarin het innerlijk gehalte van de fenomenen tot zijn recht komt. Zo kun je trachten te bepalen welke stemming samenhangt met een bepaalde kleur of een bepaalde muzikale interval.

Enige voorbeelden van rationalisme

Een vertegenwoordiger van het rationalisme ziet in de wereld een orde van levende ideeën, die in de natuur scheppend werkzaam is. De mens heeft als organisme deel aan deze levende orde: hij is een natuurwezen. Bovendien is de mens in de positie om ook innerlijk, in zijn denken deze ideeën te voorschijn te brengen. Met die mogelijkheid neemt hij een unieke en hoogstaande plaats in binnen de natuur.

spreekt over het wezen van het denken, dat spreekt hij over een wezen dat in mij afdaalt. En als Steiner spreekt over het denken als iets dat in de werkelijkheid met warmte en licht 'untertaucht', dan is daar de doop in de Jordaan beschreven. Het organische denken is een christelijk denken. Vandaar dat mijn boek 'Opstanding in het denken' heet."

Zorgvuldig en zonder terughoudendheid geeft hij zijn antwoorden. Ook op mijn plompverloren vraag naar de aanwezigheid van de aartsengel Michael in de Filosofie van de vrijheid komt een rechtstreeks antwoord, met citaten uit het negende hoofdstuk. En het is voor mij heel duidelijk dat ik niet spreek met de docent die zo graag de waarheid wil verkondigen, maar met een ongelofelijk harde werker die je toestaat in zijn werkplaats te kijken en die af en toe over zijn schouder roept wat je al niet kunt oefenen en ontdekken.

Pim Blomaard

Frank Teichmann, Auferstehung im Denken. Der Christusimpuls in der 'Philosophie der Freiheit' und in der Bewusstseinsgeschichte, Stuttgart 1996.

'verstandsziel' kan teksten goed analyseren, maar daarin nooit de verborgen wijsheid ontdekken. Schelling kwam aan het eind van zijn leven tot de idee van een 'positieve filosofie'. Daarmee is niet het optimisme bedoeld, maar een spirituele filosofie die niet op dingen maar op krachten is gericht. Het denken zelf moet anders worden."

U geeft in uw boek voorbeelden van voorstellingsoefeningen die je op bewustzijnsbewegingen opmerkzaam moeten maken. Waarom knoopt u bij het voorstellen aan?

Frank Teichmann: "Bij het denken kun je niet zonder het zich voorstellen van iets. Het gaat mij om het zich voorstellen, niet om de voorstelling. Wie zich intensief iets voorstelt, maakt denkbewegingen. Bij de term 'wijdtte' of 'vlakke' stel je je iets voor en tegelijk beweegt zich innerlijk iets. Dat zijn vormprocessen die zich innerlijk voltrekken. Het zogeheten zuivere denken vat ik op als een denken dat niet aanleunt tegen de waarneembare objecten, dat zich niet aan de leiband van concrete zaken afspeelt. Maar dat wil nog niet zeggen dat het zuivere denken ook los van het voorstellen plaatsvindt. Denken berust op het maken van vormen en gebaren die door beweging ontstaan en die je innerlijk kunt meevoltrekken. Als je bijvoorbeeld het begrip 'tempel' wilt vinden - dat alle Griekse en Egyptische tempels maar ook steencirkels omvat - dan heb je eerst wel een gevoel van de kwaliteit maar weet je nog niet wat die kwaliteit is. Pas als je het gebaar van 'het vereren' in jezelf opmerkt, kom je dicht bij het begrip. Het voorstellen gaat gepaard met gebaren en daaraan ontdek je het begrip."

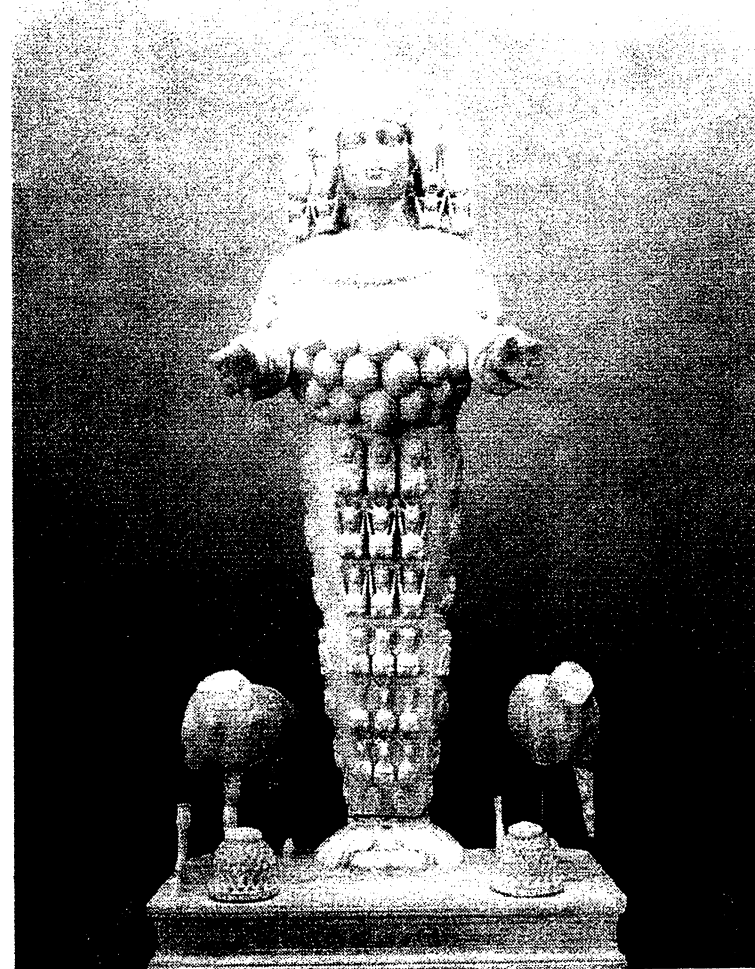
Is er in onze tijd nog een zinvolle taak voor de filosofie?

Frank Teichmann: "Voor Steiner was zijn Filosofie van de vrijheid een oefenboek waarop hij tot het eind van zijn leven bleef wijzen. Er is geen positieve filosofie in de zin van Schelling zonder negatieve filosofie. Je moet eerst leren denken, voordat je dat vervolgens innerlijk kunt observeren. Filosofie is essentieel voor de studie van wijsheidsteksten. De filosofie als menselijke inspanning houdt nog lang niet op. Het denken moet op gang gebracht worden en filosofie is daartoe een onmisbare stimulator. De zelf-observatie van het denken is de basis van de antroposofie. Niettemin is het uiterst actueel dat we nu het compositorische denken leren beoefenen. Iedereen kan dat. De methode is aan de hand van Steiners Filosofie van de vrijheid door iedereen te ontdekken. Vervolgens kun je die toepassen op allerlei teksten. Zo kun je ontdekken dat de negen voordrachten Antroposofie. Een nieuwe benadering uit 1924 volledig gebaseerd zijn op de drievoudige beschouwingswijze naar lichaam, ziel en geest. Het is ongehoord hoe Steiner zijn boeken en voordrachtenreeksen componeerde!"

Waarom spreekt u aan het eind van uw boek over opstanding en Christus-impuls?

Frank Teichmann: "Ik heb aan het slot van mijn boek de proloog van het Johannesevangelie ook op zijn organische structuur onderzocht. Dat heeft ermee te maken dat het organische denken, het componerende denken zelf tot begrip van Christus brengt. De 'sophia' leidt tot het zien van Christus. Door dat onderzoek heb ik de zekerheid gekregen dat de versregel over de mens Johannes geen latere toevoeging is.

En het Christus-mysterie is in de Filosofie van de vrijheid aanwezig. Als Steiner

Artemis van Efeze

De Griekse filosoof *Heraclitus* (ca. 550 - 480 v. Chr.) kan als inaugurator van deze zienswijze worden beschouwd.⁶ Hij woonde en werkte in Efeze, gelegen aan de westkust van Klein-Azië. In deze stad vereerde men de godin *Artemis*. Aan haar was een indrukwekkende tempel gewijd: het *Artemision*. *Artemis* (ook wel *Diana* genoemd) gold als godin van de vruchtbaarheid, als de behoedster van de krachten der wording, de krachten van de scheppende natuur. Beelden van *Diana* van Efeze tonen een staande veelborstige vrouw die een schenkend gebaar maakt naar de toeschouwer toe. Soms is haar gewaad ook versierd met de koppen en borsten van runderen. *Heraclitus* stamde uit een aristocratisch geslacht, maar zag af van de titel van koninklijke waardigheid waar hij als oudste zoon recht op had. In plaats van een openbaar ambt verkoos hij het bestaan als kluizenaar in de buurt van het *Artemision*. Hij bezat een fel temperament en schroomde niet om openlijk de nivellerende tendens van de opkomende democratisering te bekritisieren. Hij schreef slechts één werk met de titel «*Over de natuur*» en legde dat neer in de tempel van *Artemis*. Enerzijds drukt dit zijn verbondenheid uit met deze godin, anderzijds gold het als maatregel die ervoor moest zorgen dat het geschrift alleen onder ogen kwam van diegenen die daar de innerlijke rijpheid voor bezaten. Ondanks deze behoedzame zorg is het werk toch in ruimere kring bekend geraakt. Tot in de eerste eeuwen na Christus moeten er waarschijnlijk nog kopieën in omloop zijn geweest, maar als geheel is het uiteindelijk toch verloren gegaan. Van het werk zijn nog zo'n 120 fragmenten bewaard gebleven.

Heraclitus werd ook al in zijn eigen tijd als een duistere filosoof beschouwd. Zo zegt *Aristoteles* over hem dat er een duiker van *Delos* nodig is om door te dringen tot de diepere betekenis van zijn woorden. Zijn schrijfstijl is aforistisch van opzet. In vrij korte cryptische uitlatingen worden de dingen getypeerd. Zijn werk was gewijd aan de *logos*. Dit moeilijk vertaalbare begrip duidt voor hem de oorsprong aan van uiterlijk en innerlijk leven. De openingszin luidt als volgt: *"Tot deze eeuwige logos weten de mensen geen verhouding te vinden, noch vóór en noch ná ze van hem hoorden. Aangezien toch alles volgens de logos ontstaan is, lijken zij op onervarenen, zelfs wanneer zij van zijn woorden en werken hebben ervaren, waarvan ik berichtte en waarbij ik van elk de wijze van ontstaan verklaar en toon hoe het zich daarmee verhoudt."* De *logos* is niet alleen werkzaam in de buitenwereld, maar ook in de menselijke ziel: *"De ziel is de logos eigen, die uit zichzelf groeit"*. De *logos* is dus nog onvoltooid binnen de mens, hij kan zich nog vermeerderen. De meeste mensen zijn echter niet geneigd om veel van de *logos* in zich of buiten zich te bespeuren. *"Hoewel de logos het gemeenschappelijke is, leven de mensen alsof ze een privé-verstand hebben."* De mens kan zich afzonderen van de *logos*, maar dan raakt hij vervreemd van de wereld en van zichzelf. Volgens de observatie van *Heraclitus* is deze situatie jammer genoeg eerder regel dan uitzondering.

De *logos* manifesteert zich in de wereld vooral als *vuur*. Dit wereldvuur heeft de zinderende kracht om de dingen om te vormen en tot hun ware gestalte te

losmaken van de tekst. Dan kun je je in het tableau vrijelijk bewegen."

In uw boek concentreert u zich vooral op de zevenheid; overal ontdekt u zeven delen.

Hoe komt dat?

Frank Teichmann: "Die nadruk op de zevenledigheid is pas later gekomen. Het begin vormde de studie van het derde hoofdstuk waarbij je je kunt afvragen hoeveel observaties *Steiner* beschrijft en dat blijken er inderdaad zeven te zijn. Maar net zo goed kun je vanuit de twee of de drie naar het boek kijken. Je kunt ook heel goed beginnen met de drieheid van lichaam, ziel en geest: wat buiten je staat; wat met de wereld in verbinding komt; wat een wetmatigheid van de wereld is. De zevenledigheid kwam bij mij pas later. Ze bleek overal aanwezig te zijn. Ieder hoofdstuk kun je in 7 maal 7 delen onderverdelen. Nog weer later kwam het verband met de zevenledigheid van de mens naar voren."

Hoe kwam u op dat verband?

Frank Teichmann: "Naar mijn overtuiging kun je uit de *Filosofie van de vrijheid* alle zeven wezensdelen halen zoals *Steiner* die in zijn boek *Theosophie* later heeft beschreven. Nadat ik de hoofdstukken elk in zeven delen had geleed - en elk deel weer in zeven onderdelen - heb ik steeds de eerste delen, de tweede delen, de derde delen enzovoort op een rijtje gezet. Dan blijkt dat daarbij steeds de kenmerken van het eerste, tweede, resp. derde wezensdeel van de mens naar voren komen. Verbluffend als je dat ontdekt. Maar zoiets zelf ontdekken is tien keer belangrijker dan weten wat een ander gevonden heeft."

Hoe verhoudt uw boek zich tot dat van Herbert Wittenmann?

Frank Teichmann: "Wittenmann gaat in zijn boek over 'De Filosofie van de vrijheid als basis van het kunstzinnig scheppingsproces' anders te werk en komt ook tot gedeeltelijk andere resultaten. Maar daar gaat het niet primair om. Dat hij andere verbanden legt is juist goed. Je moet het niet eens en voor altijd willen vastleggen. Laten we het beweeglijk houden. Mijn boek wil ook niet zeggen: zo zit *Steiner's* boek in elkaar. Ik wil laten zien hoe je te werk kunt gaan, hoe je kunt oefenen een tekst als compositie te leren zien. Dat iedereen een eigen structuur erin ontdekt is geen bezwaar."

Wat moet ik me voorstellen onder een tekst als organisme?

Frank Teichmann: "Bij een tekst-organisme kun je je beter geen plant voorstellen. *Steiner* zelf vergelijkt zijn boek met een hond, met voorpoten en achterpoten. Het belangrijkste van een organisme is dat ieder deel in relatie staat tot het geheel, dat in ieder deel het geheel aanwezig is. En ieder deel kan ook weer als geheel worden beschouwd."

Zijn er dergelijke teksten van andere 'organische denkers'?

Frank Teichmann: "Interessant is het plan van J.G. Fichte om een tijdschrift op te richten voor 'kunstzinnig denken'. Dat is er helaas nooit van gekomen. In 'heilige' teksten zoals de evangeliën, ook in epen als de *Parcival*, stuit je onontkoombaar op een organische opbouw van de tekst. Ook bij *Plato* en *Aristoteles* kom je het idee tegen dat een goede tekst een 'organisch geheel' is. Wie leest vanuit zijn

⁶ Voor de geschiedenis van de *logos*-leer heb ik vooral geput uit: Wilhelm Kelber, «*Die Logos-Lehre, von Heraklit bis Origenes*», Urachhaus.

"We moeten organisch leren denken"

Interview met Frank Teichmann

Het is 19 juli 1997, een stralende zomerdag. In het IONA-gebouw in Driebergen gonst het. Er is een zomerweek gaande met als belangrijkste spreker Frank Teichmann. Iedere ochtend en iedere avond houdt hij een lezing waarin hij de historische ontwikkeling van het menselijk bewustzijn schetst en met tekstfragmenten en dia's illustreert. Bijkomend van zijn twaalfde lezing beantwoordt hij mijn vragen, opgewekt en uiterst wakker. Onderwerp van ons gesprek is zijn nieuwste boek Auferstehung im Denken, waarin hij aan de hand van Steiners boek De filosofie van de vrijheid uitlegt en voordoet wat 'organisch denken' is.

Hoe bent u er toegekomen een boek over Steiners **Filosofie van de vrijheid** te schrijven?

Frank Teichmann: "Na mijn schooltijd - ik was leerling op de "Waldorfschule" in Stuttgart - ben ik vliegtuigbouwkunde gaan studeren. Ik ging naar München omdat daar naast de Technische Hogeschool ook een universiteit was. Ik zat in twee studentengroepen; de ene hield zich met beeldende kunst bezig, de andere met Steiners Filosofie van de vrijheid. Die laatste groep was voor strenge denkers. Ik had ter voorbereiding Steiners boek in één dag uitgelezen en vond er niets aan. Na mijn studie kreeg ik aan het "Max Planck Institut für Strömungswissenschaften" in Göttingen een baan; ze zochten juist iemand die werktuigbouwkundige was. Daar werkten nog vier andere antroposofen. We studeerden samen iedere ochtend van 7.00 uur tot 8.30 uur boeken of voordrachten van Steiner. We hebben toen ook in anderhalf jaar de Filosofie van de vrijheid doorgeploegd, dag in dag uit. In die groep stelde iemand de vraag: "Hier in het derde hoofdstuk spreekt Steiner over de eerste observatie met betrekking tot het denken; wat is nu de tweede en de derde en de vierde observatie? Hoeveel geeft Steiner er eigenlijk aan?" Dat was een echte werk vraag. Wij stortten ons erop en zochten via tekstinterpretatie het antwoord. Later hield ik diverse cursussen over het boek. En toen ik werd aangesteld aan het Seminar in Stuttgart vormde het doorwerken van de Filosofie van de vrijheid een ieder jaar terugkerend zwaartepunt in het studiejaar. Van 1972 tot 1997 heb ik ieder jaar het boek behandeld. De studenten hadden op een gegeven ogenblik behoefte aan een overzicht over het boek; ze wilden niet alleen in de details blijven steken. Toen kwam het thema van de structuur weer op. Hoe is het boek geleed? Hoe is het boek, hoe is ieder hoofdstuk opgebouwd?"

Welke studiemethode volgden jullie daarbij?

Frank Teichmann: "Een richtsnoer vonden we in het 'drievoudige tekstbegrip' van Alanus ab Insulis. Alanus beschrijft een methode waarbij je van de pure inhoudelijke bestudering van de tekst overgaat naar het overzicht over het geheel; door dit overzicht kun je zicht krijgen op de essentiële overgangen en bewegingen. Bij de eerste stap ga je van alinea naar alinea en probeer je elke alinea in één zin of woord samen te vatten. Vervolgens probeer je innerlijk vanuit het overzicht de gedachtengang als proces te volgen. Je hebt dan als het ware het geheel als een tableau voor je. Je kunt dat alleen zelf veroveren. Je moet je in zekere zin ook

brengen. Dit gaat gepaard met een geweldige strijd waarin tegengestelde principes moeten worden overwonnen. De beschouwingswijze van Heraclitus staat in het teken van een vurige dynamiek, maar deze dynamiek heeft plaats binnen de eenheid van de logos. Ook de mens kan enthousiast worden voor datgene wat als een eeuwig scheppende kern in hem leeft.

Heraclitus verkoos de nabijheid van de tempel van Artemis. Of en in welke mate hij op de hoogte was met het mysterie-weten van Efeze is niet overgeleverd, maar het lijkt zeer waarschijnlijk dat Heraclitus in deze mysteriën ingewijd was. In dit verband is het ook zeer boeiend om via Steiner te vernemen door welke inhouden de mysteriën van Efeze gekenmerkt worden. Deze mysteriën dragen de laatste sporen van de grote waarheden van het Oosten. Ze spelen zich af in een tijd waarin het goddelijke al veel minder beleefbaar was geworden. De inwijdeling werd geconfronteerd met het beeld van Artemis en raakte vervolgens buiten zichzelf. Hij voelde zich niet meer afgesloten binnen zijn huid, maar hij voelde hoe hij opgenomen was in een wereld die veel omvattender is en die ten grondslag ligt aan alle fenomenen van wording en leven. Deze wereld wordt in de antroposofie de *etherische* wereld genoemd. De vereniging met de etherwereld leidde hem tot het besef dat de dingen op aarde ontstaan zijn vanuit de scheppende kwaliteiten van deze wereld. Anderzijds kreeg hij begrip voor de aard van de menselijke taal. Het drong tot hem door dat ook het menselijk spreken mogelijk is geworden door een geheel van scheppende kwaliteiten waarin de etherwereld zich weerspiegelt.

De logos is ook een kerngedachte van het *Stoïcisme* of de *Stoa*. Deze namen zijn afgeleid van *stoa poikile*, wat letterlijk betekent: bont versierde zuilenhal. In Athene was dit de plaats waar mensen samenkwamen om in de koele schaduw van de fraai beschilderde galerij van gedachten te wisselen over tal van levensvragen. Een van hen was *Zeno* (350 - 264 v. Chr.). Hij geldt als de stichter van het Stoïcisme. In Griekenland waren de belangrijkste vertegenwoordigers *Kleanthes* (331 - 231 v. Chr.) en *Chrysippus* (280 - 204 v. Chr.). Het gedachtengoed van de Stoa vond ook verbreiding bij de Romeinen en een aantal van de meest bekende Stoïcijnen zijn Romeinen. Bekend geworden zijn vooral *Seneca* (3 - 65) en de keizer *Marcus Aurelius* (121 - 180). We beperken ons hier slechts tot een aantal algemene trekken die verband houden met het rationalisme en gaan niet in op de vele persoonlijke verschillen en specifieke ontwikkelingen binnen deze denkrichting. Hoewel er geen sprake is van een gesloten systeem is het karakteristiek voor de Stoïcijnen dat ze de logos centraal stellen. Ze zijn er diep van overtuigd dat aan de wereld één actief principe ten grondslag ligt, aangeduid met logos, dat bepalend is voor alle orde en samenhang. De kosmos moet worden opgevat als één groot machtig en levend wezen. Deze logos manifesteert zich in de samenhang van niet levende dingen, in de groeikracht van planten en in het innerlijk leven van dieren. In de mens bereikt de logos zijn hoogste gedaante, in de vorm namelijk van rede en verstand. De wereld is vervuld van redelijkheid en doelgerichtheid en de mens is in staat deze verborgen orde te begrijpen.

Evenals Heraclitus wordt de opvatting gehuldigd dat de wereld uit vuur ontstaan is. Met dit vuur wordt geen gewoon aards vuur bedoeld met zijn vernietigende werking, maar een meer elementair vuur, dat opbouwende en

scheppende kwaliteiten bezit. Dit vuur werd ook wel aangeduid met het begrip *aether*. Deze aether bezit groei-kracht en er gaat een voedende werking vanuit. Sterren zijn van aether gemaakt. Eigenlijk is het na aarde, water, lucht en vuur het *vijfde element*. De met aether getypeerde substantie kan in samenhang worden gebracht met de in de antroposofie onderkende etherische wereld. Binnen de Stoa wordt ook wel gesproken van de *logos spermatikos*, de als zaad werkzame logos. Deze typering benadrukt nog eens de logos als levensprincipe. Het zaad is immers het oerbeeld van het leven. Dit beeld van de logos behelst meer dan alleen een verwijzing naar het feitelijk ontstaan van levende wezens. Alle ontwikkelingen op aarde verlopen voortdurend vanuit kiemkrachtige logoi. We mogen deze niet gelijkstellen met het fysiek aantoonbare zaad. In het algemeen gesproken gaat het om ideële ontwikkelingskiemen. De logos spermatikos is een prachtig beeld van datgene waar het binnen het rationalisme om gaat, namelijk om de *levende ideeën*!

Zoals de wereld uit kosmische warmte is ontstaan zo zal zij ook weer na verloop van tijd oplossen in hemels vuur. Daarbij zal alles tot logos-zaden worden omgevormd. Vervolgens kan na een periode van rust weer een nieuwe wereld ontstaan en deze cyclus herhaalt zich eeuwig. Omdat alles voortkomt uit de ene logos zijn alle dingen in wezen verbonden met elkaar. Ieder onderdeel maakt deel uit van het geheel en oefent ook invloed uit op het geheel.

Zoals gezegd vormt de mens de hoogste openbaring van de logos: hij is op innerlijke wijze met rede begaafd. Dat stelt hem in staat om zich bewust te verenigen met het oerbeginsel. Wanneer de Stoïcijn oproept om "te leven volgens de natuur" dan bedoelt hij een leven volgens en vanuit de logos. Het ideaal van de Stoa is om vanuit inzicht te handelen. Hartstochten en emoties belemmeren de mens echter het zicht op de logos. De diepe wens van de Stoïcijnen is dan ook om uiteindelijk niet meer gestoord te worden door heftige gemoedsbewegingen maar om in een toestand te geraken van *apatheia*, dat wil zeggen ongevoeligheid voor *pathos* oftewel hartstocht. Iemand die vanuit inzicht in staat is om boven zijn driften en emoties te staan en deze weet te beteugelen heet met recht een *sofos*, een wijze: het hoogste levensdoel van de Stoïcijn. Het Stoïcisme is namelijk vooral een praktisch georiënteerde beschouwingswijze. De theoretische bespiegelingen over mens en wereld vormen de voorbereiding voor ethische richtlijnen. De vaststelling dat de kosmos één groot levend geheel is, vervuld van redelijkheid betekent een appèl aan de mens om binnen deze kosmische orde een gepaste, harmonische plaats in te nemen. De rationalist voelt zich met de werkelijkheid innig verbonden en het is moeilijk voorstelbaar dat hij zou nalaten om vanuit zijn redelijkheid (die deel uitmaakt van de universele redelijkheid) zich op gepaste wijze in te zetten voor de wereld: van het rationalisme loopt een kort pad naar het idealisme.

Ook in het Christendom is het logos-denken opgenomen. De evangelist Johannes, maar ook Paulus hebben in het Nieuwe Testament hiervoor de belangrijkste basis gelegd. We willen hier de indringende opening van het Evangelie volgens Johannes, waarin de logos als scheppend wereldwoord centraal staat, aanhalen:

geen ander. Hij getuigt van reflexie wanneer hij niet slechts alle eigenschappen levendig en helder herkent, maar wanneer hij een of meerdere onderscheiden eigenschappen voor zich zelf als zodanig kan *erkennen*. De eerste daad van deze erkenning geeft een duidelijk begrip. Het is het eerste oordeel van de ziel, maar waardoor voltrok zich de erkenning? Door een kenmerk dat hij moest afzonderen en dat, als kenmerk van de bezinning, duidelijk in hem viel. Welaan! Laten we hem het *eureka* toeroepen! *Dit eerste kenmerk van de bezinning was het woord van de ziel. Met hem is de menselijke taal uitgevonden!*

Laat het lam, als beeld, aan zijn oog voorbijglijden, aan hem die is zoals geen ander dier., niet zoals de hongerige en speurende wolf, niet zoals de bloed likkende leeuw, die speuren en smullen reeds in de geest! De zintuiglijkheid heeft ze overweldigd. Door hun instinct springen ze er boven op! Niet zoals de bronstige ram, die het slechts als het voorwerp van zijn genot beschouwt, die dus weer door de zintuiglijkheid wordt overmeesterd en door het instinct wordt meegesleept! Niet zoals ieder ander dier waarvoor het schaap onverschillig is en dat het domweg voorbij laat gaan omdat zijn instinct hem op iets anders richt! - Maar zo is de mens niet! Zodra hij de behoefte voelt het schaap te leren kennen, stoort hem geen instinct, wordt hij niet door zijn zintuigen te veel aangetrokken of afgestoten. Het staat er precies zoals het zich aan zijn zintuigen toont: wit, zacht, wollig. Zijn bezonnen zich oefenende ziel zoekt een kenmerk. Het schaap *blaaf*! Ze heeft een kenmerk gevonden. De innerlijke zin werkt. Dit blaten, dat de meeste indruk op hem maakte, dat zich losmaakte van alle andere eigenschappen en er uit sprong, liet een diepe indruk achter. Het schaap komt terug, wit, zacht, wollig. Hij kijkt, voelt en bezint zich. Hij zoekt een kenmerk. Het blaaf en nu herkent hij het weer! "Ha! Jij bent het blattende" voelt hij innerlijk. Hij heeft het *menselijk* herkend omdat hij het duidelijk, dat wil zeggen, met een kenmerk herkent en noemt. Minder helder kan hij het niet waarnemen, want hij bezit geen instinct voor het schaap dat het gebrek aan duidelijkheid vervangt. Ook kan het schaap niet onmiddellijk, zonder kenmerk, duidelijk worden herkend. Zo kan een zintuiglijk schepsel niets buiten zichzelf waarnemen, want het moet altijd andere gevoelens onderdrukken, te niet doen en het onderscheid tussen twee dingen door middel van een derde vaststellen. Dus met één kenmerk? En wat was dat anders dan een innerlijk *kenwoord*? Het *geluid* van het blaten door een menselijke ziel als een kenteken voor het schaap waargenomen, is krachtens deze bezinning de *naam* van het schaap, ook als hij nooit begonnen was te stamelen. Hij herkende het schaap aan het blaten: het werd als teken opgevat, waarbij de ziel zich duidelijk op een idee bezon. Wat is dat anders dan een woord? Ook al kwam hij nooit in de gelegenheid om dit idee aan een ander schepsel over te dragen en dit kenmerk van de bezinning hem met de lippen voor te blaten. Zijn ziel heeft als het ware in haar innerlijk geblaaf omdat ze deze klank tot herinneringsteken koos, en heeft opnieuw geblaaf omdat hij het daaraan herkende: *de taal is uitgevonden! Door de mens met dezelfde natuurlijkheid en noodzakelijkheid uitgevonden waardoor hij als mens mens is.*

Goed beschouwd is de *redelijkheid* van de mens, het karakter van zijn geslacht, iets anders, namelijk: *de volledige bepaling van zijn denkende kracht in verhouding tot zijn zintuiglijkheid en zijn driften*. Gezien de voorafgaande analogiën kan het daarom niet anders zijn dan dat:

- als de mens *dierlijke driften* zou hebben, hij niet zou kunnen hebben wat we de *rede* noemen, want juist deze driften rukken zijn krachten zo duister naar één punt dat hij zich niet vrij zou kunnen oriënteren. Het moet zo zijn, dat:

- als de mens *dierlijke zintuigen* zou hebben, hij geen *rede* zou hebben, want de sterke prikkelbaarheid van zijn zintuigen, de zich daardoor machtig opdringende voorstellingen, zouden alle koele bezonnenheid verstikken. Maar omgekeerd moet het juist vanwege de verbindingswetten van de natuurhuishouding zo zijn, dat:

- *als dierlijke zintuiglijkheid en ingeslotenheid op één punt wegvallen, er een ander schepsel moet ontstaan, waarvan de positieve kracht zich in een grotere ruimte, op een verfijndere manier georganiseerd, helderder kan uiten*. In de afzondering en vrijheid kan dit schepsel niet slechts kennen, willen en werken, maar ook weten dat het kent, wil en werkt. Dit schepsel is de mens en de hele dispositie van zijn natuur zullen we, om verwarring omtrent een aparte denkkraft te voorkomen, *bezonnenheid* noemen. Het volgt uit de verbidingsregels, omdat alle woorden zoals *zintuiglijkheid, instinct, fantasie* en *rede* toch slechts bepalingen zijn van een enkele kracht, waarin de tegenstellingen elkaar opheffen, dat:

- als de mens *geen instinctmatig dier moest zijn, hij door toedoen van de vrijer werkende positieve kracht van zijn ziel, een bezonnen schepsel moest zijn*. Wanneer ik de redenering nog een paar stappen verder doortrek, dan levert dit tegen toekomstige kritiek een grote voorsprong op.

Is namelijk de rede geen onderverdeelde, afzonderlijk werkende kracht, maar de richting van alle krachten van het geslacht, *dan moet de mens haar vanaf het eerste ogenblik bezitten, omdat hij mens is*. In de eerste gedachten van het kind moet de bezonnenheid blijken, zoals bij het insect blijkt dat het insect is.

(.....)

De mens die in de toestand van de bezonnenheid, die hem eigen is, voor het eerst deze bezonnenheid (reflexie) vrij liet werken, heeft de taal uitgevonden. Want wat is reflexie?. Wat is taal?

Deze bezonnenheid is voor hem karakteristiek en wezenlijk voor zijn geslacht, maar daarom ook taal en de eigen uitvinding van taal.

Het uitvinden van de taal is voor hem dus net zo natuurlijk als een mens zijn! Laat ons slechts beide begrippen ontwikkelen! Reflexie en taal.

De mens getuigt van reflexie op het moment dat de kracht van zijn ziel zo vrij werkt dat hij uit de oceaan van gewaarwordingen, die door al zijn zintuigen bruist, één golf, als ik het zo mag zeggen, afzondert en haar tegenhoudt; de opmerkzaamheid op haar richt en zich bewust kan zijn dat hij opmerkt. Hij getuigt van reflexie wanneer hij uit de zwevende droom van beelden die aan zijn zintuigen voorbij glijden, door zich in een moment van waakzaamheid te concentreren, er één beeld uitkiest en zijn blik er vrijwillig op laat rusten; het helder en rustig kan observeren en de kenmerken kan onderscheiden waardoor het dit voorwerp is en

*In het oerbegin was het Woord (logos)
en het Woord was bij God
en een God was het Woord;
dit was in het oerbegin bij God.
Alles is daaruit ontstaan
en niets is ontstaan
behalve dan door het Woord.
In het Woord was het Leven
en het Leven was het Licht der mensen.*

Het is buitengewoon boeiend om uitspraken over de logos van Heraclitus te plaatsen naast uitspraken over het wereldwoord in het Nieuwe Testament: er is sprake van een grote verwantschap. Het is niet bekend of Johannes op de hoogte was van de denkbeelden van Heraclitus, maar dit moet zeker niet worden uitgesloten. Johannes heeft ook in Efeze gewoond en is daar in het jaar 100 gestorven. Wel zijn er opmerkelijke verschillen. Waar Heraclitus met de logos doelde op een algemeen kosmisch principe in en buiten de mens, wordt in de Christelijke traditie de logos in een geïndividualiseerde vorm opgevat, namelijk als het goddelijk wezen dat in Christus op aarde is verschenen. Tevens is het van belang om erop te wijzen dat bij Heraclitus nog niet het besef aanwezig is dat de mens een persoonlijke wezenskern bezit, een geïndividualiseerd ik. De logos is een voorbeeld van een Grieks begrip dat een zeer vruchtbaar uitgangspunt vormde voor het Christelijke denken. Rudolf Steiner heeft erop gewezen dat het Griekse denken als geheel een bedding vormde waarbinnen het Christendom goed kon gedijen. Onder de vroege kerkvaders is de logos-leer verder uitgewerkt, met name door *Clemens* (gestorven 217) en *Origenes* (184 - 254). Daarna verdwijnt deze leer vrijwel volledig.

Het verdwijnen van het denken in termen van de logos houdt verband met de ontwikkelingsgang van de mensheid. De verhouding tot de natuur werd een geheel andere, omdat de aard van het bewustzijn van de mens ingrijpend veranderde. De mens ontwikkelde zich meer en meer tot een verstandswezen, met als gevolg dat zijn denken veel meer abstract werd. Daardoor werd het steeds moeilijker om een directe toegang te hebben tot de levende natuur. In plaats van de levende natuur kwam de dode natuur volop in de aandacht te staan. Dit leidde tot de opkomst en bloei van de natuurwetenschappen, waarin een mechanistische, mathematische beschouwingswijze overheerst. Gevolg van deze ontwikkelingen was dat het rationalisme gedurende een lange tijd nauwelijks aan bod kwam.

Er moet nog eens benadrukt worden dat de bekende voorbeelden van rationalisten uit de geschiedenis van de filosofie géén rationalisten zijn in de zin van Steiner. We willen dit illustreren aan de hand van Descartes en Leibniz. Descartes had weinig affiniteit met de levende natuur. In zijn zienswijze beschouwde hij dieren zelfs als automaten, zonder enige vorm van innerlijkheid. Hij was weliswaar overtuigd van de kracht van het denken, maar voor hem had het ideale denken een mathematische vorm. De natuur zag hij als een puur mechanisch geheel. Dat een mens als denkend wezen wél innerlijkheid

bezit plaatst hem eigenlijk buiten de natuur. Descartes heeft alle kenmerken van een mathematisist. Bij Leibniz is ook geen sprake van een levende orde die alle wezens doordringt en met elkaar verbindt. Volgens zijn metafysica staan alle wezens als monaden op zichzelf en zijn zij niet met elkaar verbonden. Dat de monaden toch op elkaar afgestemd zijn, berust op goddelijke voorzienigheid. Deze visie berust op geïsoleerde eenheden en kent niet de geborgenheid in de natuur die zo kenmerkend is voor de rationalist in de zin van Steiner.

In het tijdperk van de *Aufklärung* (in de 18^e eeuw) treffen we een tweetal denkers aan die ver uitstegen boven de trend van het beperkt wetenschappelijk intellectualisme en materialisme van hun tijd. Bedoeld zijn *Lessing* (1729 - 1781) en *Herder* (1744 - 1803). Vol innige bezieling en met een groot, natuurlijk vertrouwen in de kracht van de menselijke rede, zonder daarbij overige zielevermogens van de mens te kort te willen doen, wisten zij uitdrukking te geven aan levende ideeën die bepalend zijn voor de ontwikkeling van de mensheid.

Lessing stond midden in het literaire leven van zijn land, maar was ook zeer geïnteresseerd in filosofische vraagstukken. Hij was geboeid door de grote verscheidenheid van religieuze stromingen en pleitte voor tolerantie op dit gebied. Bovendien had hij veel belangstelling voor de vraag hoe de mensheid zich ontwikkelt in de historie: welke zin heeft geschiedenis eigenlijk? Beide richtingen van zijn filosofische belangstelling komen aan de orde in het geschrift waarmee Lessing in 1780 naar buiten trad, namelijk: «*Die Erziehung des Menschengeschlechtes*». De verschillende religies moeten gezien worden als opeenvolgende trappen in de wording van de mensheid. Gaandeweg moet de mens met behulp van godsdienst en politiek tot het inzicht komen dat een menselijke samenleving alleen gebaseerd kan zijn op de heerschappij van rede en liefde. Ieder cultureel tijdperk levert zijn eigen bijdrage tot dit inzicht. Lessing spreekt in deze studie zijn overtuiging uit dat de individuele mens geen eenmalige verschijning is op aarde, maar telkens terugkeert (reïncarneert) om lering op te doen zodat de mensheid steeds meer kan beantwoorden aan het ideaalbeeld zoals dat is voorzien door de goddelijke wereld. De historie vormt de bedding waarin de mensheid tot steeds grotere hoogte kan worden opgevoed.

Ook Herder hield zich veel bezig met cultuurverschijnselen en streefde ernaar licht te werpen op de ontwikkelingsgang van de mensheid met zijn verscheidenheid aan volkeren en culturen. Evenzeer was hij er diep van overtuigd dat de cultuurgeschiedenis plaatsvindt vanuit zinvolle motieven die te achterhalen zijn door de menselijke rede. Herder had de ambitie om in een groots werk het grondplan van de menselijke beschaving bloot te leggen, maar dat was een te grote opgave. Wel heeft hij in kleinere werken zijn gedachten gevormd over een aantal deelaspecten, bijvoorbeeld over het ontstaan van de taal, over het ontstaan van de poëzie (Herder bezat een ruime kennis van Europese literatuur) en over de aard van volksliederen. Zijn grondconcept voor de ontwikkeling van de mensheid legde hij vast in «*Ideeën zur Philosophie der Geschichte der Menschheit*». Kenmerkend voor zijn benadering is dat hij de mens opvat als een wezen dat zijn wortels heeft in de natuur. De mogelijkheid van de mens maakt vanaf het eerste begin onderdeel uit van de natuur. Ook het geestelijke gehalte van de mens moet gezien worden als een hogere openbaring

honingraat of een spinneweb zijn gericht en dus *in dit opzicht* achterblijven bij het dierlijk vernuft, krijgen zij een breder uitzicht. Er is niet één activiteit waarin hij niet kan worden overtroffen, maar hij heeft de ruimte om zich in veel dingen te oefenen en zodoende zichzelf steeds te verbeteren. Geen enkele gedachte is onmiddellijk een product van de natuur, maar juist daarom kan het zijn eigen werk worden.

Als hierdoor het instinct moet wegvallen dat louter uit de organisatie van de zintuigen en het gebied van de voorstellingen volgt en als er geen blinde determinatie is, dan krijgt de mens juist hierdoor een *grotere helderheid*. Omdat hij zich niet op één punt blind staart en blind blijft, wordt hij onafhankelijk en kan hij de bespiegeling opzoeken en zich in zichzelf bespiegelen. Omdat hij niet meer de onfeilbare machine is in de handen van de natuur, wordt hij een doel in zichzelf en richt hij zijn inspanningen op zichzelf.

Men kan deze dispositie van zijn krachten noemen zoals men wil: *verstand, rede, bezinning* enz. Zolang men deze namen maar niet gebruikt voor afzonderlijke krachten of voor louter dierlijke krachten die een trede hoger staan, is het mij om het even. *Het is de hele inrichting van alle menselijke krachten; de huishouding van zijn zintuiglijke en kennende, zijn kennende en willende aard*. Of meer nog: *het is de éne positieve kracht van het denken, die met een bepaalde lichamelijke organisatie verbonden is en bij de mens rede heet en bij het dier in zijn vermogens tot uitdrukking komt. Bij de mens heet het vrijheid, bij de dieren wordt het instinct. Het onderscheid zit niet in een hoger niveau of in bijkomende krachten, maar in een heel verschillende richting in de ontwikkeling van alle krachten*. Of men nu aanhanger is van Locke of Leibniz, van het materialisme of het idealisme, men moet toegeven indien men het met de bovenstaande woorden eens is, dat *de mensheid een eigen karakter heeft* dat uitsluitend hierin bestaat.

Al degenen die hiertegen bezwaar maken zijn door valse voorstellingen en slordige begrippen misleid. Men stelde zich de rede van de mens voor als een nieuwe, geheel afzonderlijke kracht in de ziel, die de mens als enige dier gekregen heeft. Daarom moest het zoals de vierde sport van de ladder na de eerste drie, op zichzelf bekeken worden. Dit is zonder twijfel, al zijn het nog zulke grote filosofen die het beweren, filosofische onzin. Alle krachten van onze ziel en van die van het dier, zijn niets anders dan metafysische abstracties, werkingen! Ze worden onderverdeeld omdat ze door onze zwakke geest niet in één keer kunnen worden beschouwd. Ze worden verdeeld in vakjes, niet omdat ze in de natuur zo werken, maar omdat ze op die manier een leerling misschien het best kunnen worden bijgebracht. Dat wij bepaalde verrichtingen met bepaalde namen aanduiden, bijvoorbeeld: scherts, scherpzinnigheid, fantasie, rede, betekent niet dat er ook maar één handeling mogelijk zou zijn waarbij de scherts of de rede alleen werkt, maar alleen dat wij in deze verrichting het meest ontdekken van de abstractie die we scherts of rede noemen. Het dient tot vergelijking of verduidelijking van de ideeën, maar overal werkt de hele onverdeelde ziel. Zou de mens ook maar één handeling kunnen verrichten waarbij hij volledig zou denken als een dier, dan is hij beslist geen mens meer en tot geen enkele menselijke handeling in staat. Als hij ook maar een ogenblik zonder rede zou zijn, dan zie ik niet in hoe hij ooit in zijn leven met de rede zou kunnen denken, of zijn hele ziel, de gehele huishouding van zijn natuur, zou veranderd zijn.

Tekstfragment behorende bij de wereldbeschouwing van het *rationalisme*

Het volgende fragment is een keuze uit het eerste deel van: “Zur Ursprung der Sprache”. De ondertitel, die verwijst naar de prijsvraag waaraan Herder meedeed, is: “Haben die Menschen, ihrer Naturfähigkeiten Überlassen, sich selbst Sprache erfinden können?” De vertaling is van Rembert Amons.

(.....)

Tweede deel

Maar ik maak geen sprong, ik geef de mens niet plotseling meteen nieuwe krachten, geen taalscheppend vermogen, als een willekeurige *qualitas occulta* (verborgen eigenschap). Ik zoek slechts verder in de reeds opgemerkte tekorten en gebreken.

Tekorten en gebreken kunnen immers niet het karakter zijn van zijn geslacht, dan zou de natuur zich tegen hem gedragen als de hardvochtigste stiefmoeder, terwijl zij voor ieder instinct de meest liefdevolle moeder was. Elk insect gaf zij wat het nodig had: zintuigen voor voorstellingen en voorstellingen in driften verankerd; organen voor een taal, zo veel als het nodig had en organen om deze taal te verstaan. Bij de mens is alles in de grootste wanverhouding. Zintuigen en behoeften, krachten en de omgeving die hem wacht. Zijn organen en zijn taal. Er moet ons dus een bepaalde verbindende schakel ontbreken, waarmee deze wanverhouding kan worden rechtgetrokken.

Als we die schakel vinden, dan zou deze schadeloosstelling in analogie met alle voorbeelden uit de natuur, *zijn eigen karakter zijn: het karakter van zijn geslacht*. Alle redelijkheid en billijkheid zou eisen deze vondst te laten gelden voor wat deze is, als natuurlijke gave, die voor hem net zo wezenlijk is als het instinct voor de dieren.

Zouden we juist in dit karakter de oorzaak vinden voor deze gebreken en middenin deze gebreken, in de leemte van het grote tekort aan natuurlijk vermogen de kiem van de vervanging- ging aantreffen*, dan zou deze overeenstemming een genetisch bewijs zijn dat hierin de ware richting van de mensheid ligt en dat *het mensengeslacht niet een trap hoger of lager staat dan de dieren, maar van een andere orde is*.

En zouden we in dit nieuw ontdekte karakter van de mensheid zelfs de noodzakelijke genetische grondslag vinden voor het ontstaan van de taal voor deze nieuwe soort schepsels, zoals we in de instincten van het dier de onmiddellijke grondslag voor de taal van iedere soort vonden, dan hebben we het doel helemaal bereikt. In dat geval zou de taal voor de mens net zo wezenlijk zijn als zijn menszijn zelf. Men ziet dat ik niet uitga van willekeurige of maatschappelijke lijke krachten, maar van de algemene dierlijke economie.

En hieruit volgt dat als de mens zintuigen heeft die, in vergelijking met de dierlijke zintuigen, in het kleine stukje van de wereld dat ze bestrijken en waarbinnen zij werken, een wereld van bevrediging vinden, *minder scherp waarnemen*, zij juist hierdoor de *kwaliteit van de vrijheid* krijgen. Juist omdat ze niet op één punt gericht zijn, zijn ze in algemenere betekenis zintuigen voor de wereld.

Juist omdat de mens voorstellingskrachten heeft, die niet op de bouw van een

van het natuurwezen. Telkens weer verdedigde Herder het standpunt van een mens-en wereld omvattende *enkelvoudige natuur* en bestreed hij voorstellingen die geënt zijn op een wereldbeeld van onbemiddelde, radicale tegenstellingen. We willen hiervan een paar voorbeelden geven.

Naar aanleiding van een door de Berlijnse Akademie uitgeschreven prijsvraag ging Herder in zijn studie «*Over het kennen en waarnemen van de menselijke ziel*» in op de betekenis van de kennis van het verstand en de zintuiglijke waarneming. Leibniz had verstand en zintuiglijkheid in elkaars verlengde geplaatst als waarnemingsvermogens binnen de monade met een verschillende bewustzijnsgraad: de waarnemingen (percepties) van de zintuigen zijn daarbij minder helder en duidelijk dan die van het verstand. Een zintuiglijke ervaring kan voor het verstand echter de aanleiding zijn om de erin aanwezige percepties tot een hoger bewustzijn te brengen. Leibniz spreekt dan van een apperceptie, dat wil zeggen de bewust opgevatte perceptie. Onbewust zijn alle voorstellingen en alle eeuwige waarheden reeds aanwezig: in sluimerende vorm wachten ze op het moment dat ze door het verstand tot bewustzijn worden gebracht. Herder sloot zich in belangrijke mate aan bij Leibniz en keerde zich tegen de heersende gedachte dat verstand en zintuiglijkheid twee verschillende kennisbronnen zouden vertegenwoordigen. Volgens hem zijn het twee verschillende niveaus van *dezelfde levensactiviteit*, waarmee de mens de wereld in zich begrijpt. Deze diepere eenheid van verstand en zintuiglijkheid noemt Herder *gevoel*.

Een andere prijsvraag van de Berlijnse Akademie betrof het ontstaan van de taal. Herder reageerde met zijn geschrift «*Zur Ursprung der Sprache*» en werd tot winnaar uitgeroepen. Kan de mens vanuit zijn eigen natuur tot taal komen of is daarvoor een bijzondere goddelijke gave nodig? Herder verdedigt de opvatting dat de mens door de natuur al in een positie is om tot taal te komen en dat het onnodig is en zelfs van onbegrip getuigt om een beroep te doen op een aparte uiterlijke schenking van God. Vaak wordt bij het vinden van een verklaring voor het ontstaan van taal aangeknoopt bij de mogelijkheden van het dier om uitdrukking te geven aan zijn gevoelens van lust en onlust. Herder meent dat dit aanknopingspunt wezenlijk tekort schiet. Hij merkt op dat de mens door de natuur zoveel anders is toegerust dan het dier. Waar de dieren sterk gespecialiseerde zintuigen hebben, zijn de zintuiglijke mogelijkheden van de mens beperkt. Terwijl het dier krachtige instincten bezit die hem een vast arsenaal aan gerichte gedragsmogelijkheden geven, is de mens op voorhand veel minder gefixeerd. De natuur laat de mens veel meer open en vrij. Dat komt ook tot uitdrukking in het menselijk voorstellingsvermogen. De mens is geen onfeilbare machine in de handen van de natuur maar heeft de mogelijkheid om aan zichzelf te werken, om zichzelf doelen te stellen. De menselijke soort bezit dus een eigenheid die het dier niet kent. Deze bijzondere gesteldheid van de mens kan men aangeven met verstand of rede. Herder benadrukt dat deze gesteldheid niet moet worden voorgesteld als een aparte kracht binnen de ziel, maar dat de mens in alle opzichten door zijn redelijke gesteldheid wordt bepaald: zijn driften zijn geen dierlijke driften meer, zijn zintuigen zijn geen dierlijke zintuigen meer etc. Alle krachten in de mens hebben een richting die onder invloed staat van wat Herder ook wel noemt de menselijke *bezonnenheid*. Vanuit deze bezonnenheid die de mens vanaf zijn eerste bestaan kenmerkt, is

het ontstaan van de taal een natuurlijk gevolg.

In de tijd dat Herder aan zijn studie van de taal werkt komt de jonge *Goethe* (1749 - 1832) met hem in contact. Goethe is zeer onder de indruk van de persoon en denkbeelden van Herder. Het is een ontmoeting van twee zielen die sterk met elkaar verwant zijn. Want ook Goethe voelt zich aangetrokken tot een natuuropvatting, waarin plaats is voor de mens en waarin recht gedaan wordt aan het levende gehalte van de werkelijkheid. Eerder werd in deze serie beschouwingen al ingegaan op fenomenalistische kant van de natuurwetenschappelijke beschouwingswijze van Goethe⁷. Goethe bezat niet alleen de gesteldheid om op een zo zuiver mogelijke wijze de fenomenen van de natuur in zich op te nemen, maar hij had ook de gezindheid om de levende ideeën die hij daarbij waarnam theoretisch uit te werken. Zo kwam hij bijvoorbeeld tot zijn kleurenleer en zijn leer van de metamorfosen van planten. In zijn natuurwetenschappelijk werk richt hij zich op de levende en beweeglijke kwaliteiten van de door hem onderzochte fenomenen. We kunnen Goethe daarom ook als voorbeeld zien van een rationalist.

Ook in het denken van *Rudolf Steiner* (1861 - 1925) kunnen we een rationalistisch motief ontdekken. Dat betekent niet dat we Steiner uitsluitend of vooral als rationalist moeten zien. In voorgaande studies over andere wereldbeschouwingen zijn al vele andere kanten van zijn benaderingswijze belicht. Steiner was óók een krachtig pleitbezorger van het onderkennen van levende ideeën in de werkelijkheid. We besluiten deze reeks van voorbeelden met een passage uit de «*Filosofie van de vrijheid*», waarin hij (aan het eind van Hoofdstuk II) de verhouding van de mens ten opzichte van de natuur op een manier beschrijft die past in de benaderingswijze van de rationalist:

"Zo waar het is dat wij ons van de natuur vervreemd hebben, even waar is het dat wij voelen: wij staan in de natuur en behoren bij haar. Het kan slechts haar eigen werken zijn dat ook in ons leeft.

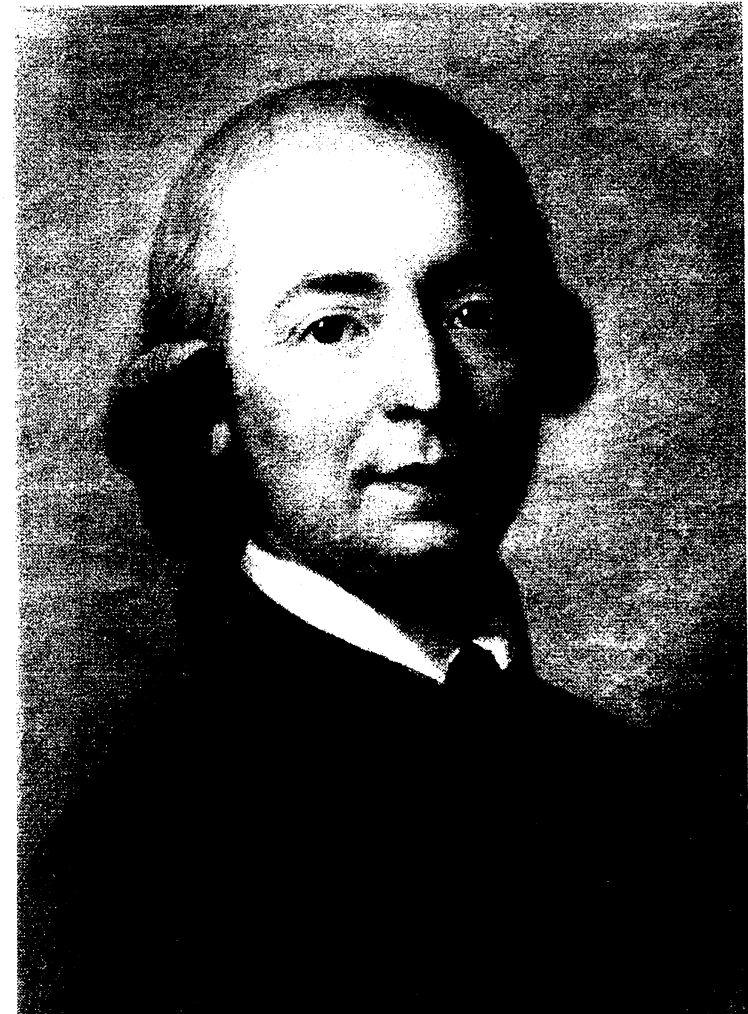
Wij moeten naar haar terug wederom de weg vinden. Een weinig nadenken kan ons die weg wijzen. Wij hebben ons weliswaar van de natuur losgerukt, maar wij moeten toch iets in ons eigen wezen van haar meegenomen hebben. Dit wat in ons eigen wezen aan de natuur verwant is, moeten we opzoeken, dan zullen we ook de samenhang weer vinden."

Rudolf Steiners spreuk voor de stier

Rudolf Steiner heeft de euritmie een twaalfstal spreuken gegeven, die betrekking hebben op de *stemming* die eigen is aan de kosmische krachten van de dierenriem⁸. De uiterst geconcentreerde vorm en het diepzinnige gehalte van deze spreuken maken het begrijpen ervan bijzonder moeilijk. Hieronder volgt een interpretatie die poogt om iets van het wezenlijke gehalte van het

⁷ zie JANUS: jaargang 2, nummer 2.

⁸ De *twaalf stemmingen* (GA 261, ook in GA 40); het begrip *stemming* moet hier duidelijk worden onderscheiden van dat van de wereldbeschouwingsstemming: de wereldbeschouwingsstemmingen worden juist in samenhang met de zeven planetensferen gebracht en niet met de twaalf dierenriembeelden.

Johan Gottfried Herder
naar een schilderij van Anton Graff 1785

tekst voor een ballet

Vreemd aan de ander in war door elkander
danst om de rozen die raadselen zijn.
Wars is de wijn op de bodem der kelken,
groene festoenen zij moeten verwelken:
danst door de doolhof van lachen en pijn.

Naderen, kruiselings wisselen, keren;
tegen verlangen kan geen zich verweren:
vraagt het de rozen die raadselen zijn.

Dansen is dolen, is derven en zwerven
aarzelend verkiezen en rakelings verliezen,

handen in handen staan bij het refrein;
zingen en springen, de tranen verdringen:
danst om de rozen die raadselen zijn

rationalisme terug te vinden in de spreuk die samenhangt met de stier. Deze invalshoek heeft uiteraard zijn beperkingen.

De aan de stemming van de stier gewijde spreuk luidt als volgt:

Erhelle dich, Wesensglanz,
Erfühle die Werdekraft,
Verwebe den Lebensfaden
In wesendes Weltensein,
In sinniges Offenbaren,
In leuchtendes Seins-Gewahren.
O Wesensglanz, erscheine!

1) *Zon-regel*: Erhelle dich, Wesensglanz,
Verhelder je, wezensglans,

Als centraal motto wordt de *wezensglans* aangeroepen. Het glans-karakter duidt op een uitgangsstadium van beperkte lichtkracht: datgene wat als wezen glanst bevindt zich nog op afstand en moet nog verder te voorschijn komen. De aanroep laat weten dat nu het moment gekomen is voor het wezenlijke om zijn lichtkracht te versterken en als helder fenomeen zichtbaar te worden binnen het medium waarin het zijn werkzaamheid ontvouwt. We kunnen deze wezensglans in samenhang brengen met de levende orde die ten grondslag ligt aan de wereld van de natuur, maar die ook te vinden is binnen de mens wanneer hij zijn gedachten vormt en uitspreekt. Deze levende orde - buiten hem en in hem - staat voor de rationalist centraal.

2) *Venus-regel*: Erfühle die Werdekraft,
Voel de wordingskracht,

De rationalist is ontvankelijk voor de vitale krachten die wording mogelijk maken. Enerzijds bespeurt hij de levenskrachten die werkzaam zijn in de natuur; anderzijds voelt hij dat deze kracht ook manifest is binnen zijn eigen wezen, namelijk als voedende kracht van zijn denken en spreken.

3) *Mercurius-regel*: Verwebe den Lebensfaden
Verweef de levensdraad

De wordingskracht zorgt ervoor dat nieuwe levensimpulsen op samenhangende wijze kunnen worden ingeweven in het gebied waarin ze werkzaam zijn.

4) *Mars-regel*: In wesendes Weltensein,
In wezend wereldzijn,

Dit verweven van het nieuwe met het bestaande leidt tot een zijn van de wereld, dat direct voortkomt uit het wezenlijke, het hogere.

- 5) *Jupiter-regel:* In sinniges Offenbaren,
In zinnig openbaren,

Dit wereldzijn openbaart zich in de zintuiglijke werkelijkheid. Enerzijds kan hiermee bedoeld zijn dat de natuur zich ontvouwt in de buitenwereld. Maar ook kan bedoeld zijn dat een gedachte tot innerlijke ontplooiing komt. Tenslotte kan het terrein van openbaring ook in verband worden gebracht met het vermogen van de mens om zijn gedachte in woorden tot klinken te brengen.

- 6) *Saturnus-regel:* In leuchtendes Seins-gewahren.
In lichtend zijns-ontwaren.

In het licht van de rede kunnen we het zijn der dingen gewaarworden.

- 7) *Maan-regel:* O Wesensglanz, erscheine!
O wezensglans, verschijn!

Moge het wezen tot verschijning komen; weliswaar niet in zijn eigenheid maar als glans, dat wil zeggen als weerspiegeling in een bepaald medium. Deze glans kunnen we beleven in de groeiende, bloeiende natuur van het voorjaar, maar we kunnen deze glans ook beleven in de sfeer waarin we tot wezenlijke gedachten komen. Ook hier kunnen we denken aan de "glansrijke" redenaar die vanuit de gloed van zijn woorden een wezenlijk inhoud verstaanbaar maakt.

HET GEDICHT

De rationalist meent dat onze zintuigen ons chaotische en onzuivere kennis verschaffen. Alleen ons verstand geeft ons op basis van aangeboren ideeën kennis over de werkelijkheid. De ideeën echter zijn van een levende orde, een samenhangend geheel. De mens kan deze organische orde door innerlijke overgave begrijpen.

In de bijdrage van Jelle van der Schuit over het rationalisme beschrijft hij dat de stemming van de innerlijke overgave aan het hogere goed aansluit bij het rationalisme. De levende orde van de werkelijkheid kun je naderbij komen vanuit de houding waarbij het andere spreekt en het eigene zwijgt. In het onderstaande gedicht van Ida Gerhardt uit de bundel *Het Sterreschip* voelde ik dezelfde strekking. Immers er is veel kennis over de roos: fysiologisch en fenomenologisch. Ons verstand geeft ons die kennis. Edoch die kennis maakt het niet, dat wij die roos aan onze geliefde schenken of aan onze geliefde dode meegeven. Het is de idee van de schoonheid van de roos, die een stemming/een gevoel kan overbrengen. Het eigene zwijgt, het andere spreekt. Het raadsel.